

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Євреї Російської імперії: за законом і поза законом (1864
– 1917 рр.)»

Виконав: студент 2-го року навчання,
Спеціальності
032 Історія та археологія
Освітньо-наукової програми «Юдаїка»
Палій Олександр Сергійович

Науковий керівник Шандра В.С.
доктор історичних наук, професор

Рецензент Доценко В.О.

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2021 р.

Київ - 2021

**Декларація
академічної доброчесності
студента/ студентки НаУКМА**

Я, Палій Олександр Сергійович,
Студент 2-го року навчання факультету гуманітарних наук,
Спеціальність 032 історія та археологія / «Юдаїка»,
адреса електронної пошти olexandrpaliy97@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Правовий статус євреїв Київської губернії першої половини ХІХ ст.»» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

19.05.2021
Дата

_____

Підпис

Палій О.С.
Прізвище, ініціали

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Євреї Російської імперії: за законом і поза законом (1864 – 1917 рр.)»

Автор: студент 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»

Науковий керівник: д.і.н., проф.. Шандра В.С.

Захищена: " ____ " _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи:

В магістерській роботі йде мова про злочини серед єврейського населення Російської Імперії, їх види, зроблена спроба виділити їх основні причини, та методи покарань. Проаналізовано розвиток законодавства що стосувалося євреїв, дотримання цього законодавства, виділено основні форми його порушення. Досліджено вплив судової реформи 1864 р. на судове переслідування єврейської злочинності. Визначено в яких сферах відбувалося найбільше правопорушень.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Розділ I. Теоретичні основи дослідження.....	7-31
1.1.Історіографія.....	6-23
1.2.Джерельна база.....	23-31
2. Розділ II.Єврейське населення як об'єкт права.....	32-59
2.1.Еволюція правового статусу євреїв.....	33-54
2.2.Судова реформа 1864 р. та євреї.....	54-59
3. Розділ III. Злочинність серед євреїв та судочинство.....	60-93
3.1.Причини злочинів та їх основні види.....	60-71
3.2.Політичні злочини.....	71-82
3.3.Судові переслідування та покарання.....	82-93
4. Висновки.....	94-96
Список використаних джерел і літератури	

ВСТУП

Актуальність роботи. Правовий статус російських євреїв відрізнявся специфікою і мав відмінності від інших етносів Російської імперії та європейських монархій. З'ясування його особливостей дозволить зрозуміти природу антисемітизму та простежити його вплив на судочинство, на законотворчу діяльність, а також дати відповідь на питання, чи могли євреї сповна реалізувати себе в умовах російської дійсності. У Російській імперії євреї займали певну нішу, яка обмежувалася заняттями в торгівлі і у ремісництві, відповідно саме у цих галузях вони вдавалися до найбільших порушень законів. З'ясування соціальних причин злочинів серед євреїв та реакція на них російської держави, яка приступила до ліберальних реформ, залишається на сьогодні малодослідженою науковою проблемою.

Об'єктом дипломної роботи є правовий статус єврейського етносу на території Російської імперії.

Предметом дослідження є злочини та проступки в адміністративно-економічній та політичній площині, до яких вдавалися євреї для поліпшення свого становища та заходи держави по їх припиненню.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від судової реформи Олександра II 1864 р. до 1917 р. Нижня межа пов'язана з судовою реформою, у ході якої розпочалося відміна правових обмежень для євреїв. Верхня – з розпадом Російської імперії, наслідком якої було припинення Тимчасовим урядом 20 березня усіх правових заборон щодо релігійного чи національного походження. Для пояснення причин появи «єврейського питання» в Російській автор звертається і до більш раннього часу.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Російської імперії у її тогочасних кордонах. Оскільки «єврейське питання» мало територіальний вимір, то найбільша увага звернута на межу єврейської

осілості, яка включала усі західні та південні губернії імперії. Навіть після відбування військової служби євреї мушили повертатися до цієї межі.

Метою роботи є дослідження політики російської держави у судовій сфері, спрямованої на врегулювання правового статусу євреїв, зокрема її роль у зменшенні злочинів, вчинених євреями, щодо проявів дискримінації та антисемітизму.

Автором поставлені такі завдання:

- Проаналізувати стан вивчення заявленої наукової проблеми та встановити повноту її джерельного забезпечення;
- Дослідити еволюцію правового статусу євреїв Російської імперії в 1864–1917 рр. та пояснити наскільки він впливав на порушення державних розпоряджень;
- Виокремити зміни, які відбулися у правовому статусі євреїв внаслідок Судової реформи 1864 року;
- Визначити основні види злочинів та проступків, що їх вчиняли євреї та з'ясувати їх причину;
- Встановити, до яких заходів примусу вдавалася держава для відвернення злочинної діяльності євреїв.

Методи дослідження базуються на загальнонаукових принципах пізнання історичних явищ, зокрема на аналізі, синтезі, типологізації і класифікації. Міждисциплінарний підхід використовувався для залучення основ юридичної науки з використанням методів соціальної історії.

Структура роботи зумовлена її тематичною специфікою, метою та завданнями і включає в себе вступ, три розділи, загальні висновки та список літератури і джерел, що були використані для її підготовки.

РОЗДІЛ 1.

Теоретичні основи дослідження

1.1. Історіографія

Для всебічного дослідження становища єврейського етносу у Російській імперії, зокрема й про причини та наслідки порушення ними чинного законодавства варто проаналізувати як історичні так і історико-правові дослідження науковців. Слід відмітити, що ця тема наразі мало з'ясована сучасною історіографією. Час від часу до неї фрагментарно зверталися дослідники, вивчаючи історію відносин російської держави з єврейськими громадами. Саме тому систематичний аналіз теоретичної бази дослідження доцільно зробити, спираючись на поділ, що вже став традиційним, за винятком праць загального характеру, а саме історіографічні дослідження умовно поділяємо на п'ять категорій: дореволюційну, радянську, вітчизняну новітнього періоду та зарубіжну.

До загальної історіографії віднесемо праці про історію перебування євреїв в Російській імперії, які можуть служити великим тлом для нашого дослідження, починаючи з часу їх уведення поділів Речі Посполитої. Вони дозволяють ознайомитися з основними віхами історії єврейських общин, а також виділити причинно-наслідкові зв'язки між політикою імперського центру та становищем євреїв.

Видатний вчений-юдаїст Семен Дубнов випустив кілька важливих праць, у яких торкнувся різних аспектів життя євреїв в Російській імперії. Зокрема, його книга про новітню історію єврейського народу привертає увагу навіть сьогодні, адже автор подав унікальні дані про стан та розвиток єврейських общин «межі осілості».¹ У 1923 році Дубнов підготував монографію, у якій порівняв життя євреїв в Росії та у країнах Західної Європи періоду антисемітської реакції². Наведені ним дані дають змогу

---

¹ Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. – Петроград, 1919. – Т.1: (1789 – 1848 г.). – С. 214.

² Дубнов С. М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. – М. – Петроград, 1923. – 378 с.

простежити, яким саме чином антисемітизм впливав на всі сфери життя євреїв, у тому числі й на судочинство та на можливість отримання ними юридичної допомоги.

1992 році з'явилася книга Я. Хонигсмана та А. Наймана, у якій автори коротко висвітлювали історію євреїв в Україні³. Дослідження торкається, поміж іншого, юридично-правового регулювання життя єврейських общин на українських землях, а також зачіпає питання рекрутства та спротиву йому, що призводило до судових переслідувань.

Велику увагу вивченню життя євреїв та інших меншин в Російській імперії від кінця XVIII до початку XX ст. приділив петербурзький дослідник А. К. Тихонов. Його монографія зачіпає найбільш гострі питання життя євреїв, у тому числі й законодавчі обмеження сфер їх життя та яким саме чином судова мережа працювала з євреями, які були визнані злочинцями⁴. Ця книга значним чином базується на його дисертації, що також була присвячена основним проблемам життя євреїв у Російській імперії⁵. Автор визначив основні позиції, за якими відбувалася дискримінація євреїв, а саме: вірування, обмеження особистих прав, прав на проживання і пересування, набуття і оренди земель, утримання оброчних статей, обмеження прав на державну і вибору служби⁶.

Слід також відмітити видання «*Нарису з історії та культури євреїв України*»⁷. У ній автори проаналізували цілу низку проблем, з якими стикалися євреї на території Наддніпрянської України, приділяючи увагу також і законодавству, що регулювало «смугу єврейської осілості».

---

³ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). – Київ, 1992. – Ч. I. – С. 103.

⁴ Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 2007. – 352 с.

⁵ Тихонов А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в.: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Специальность 07.00.02. – М., 2007. – 497 с.

⁶ Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи... С. 187.

⁷ Нариси з історії та культури євреїв України / Упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. – Київ: Дух і літера, 2009. – 437 с.

Виходили друком також роботи, у яких історія євреїв ХІХ ст. розглядалася невіддільно від більш давніх часів. Багатотомне дослідження Ф. Канделя, присвячене історії російських євреїв, є саме таким⁸. Автор, опираючись на різноманітні джерела, від релігійних текстів та мемуарів до законодавчих актів та ділових документів, аналізує різноманітні аспекти життя єврейських общин в Росії. Вартою уваги є думка Канделя про те, що більшість злочинів кримінального характеру до 1881 року було скоєно євреями у якості захисту від нападів та антисемітського цькування⁹. У 1990 р. опубліковано другий том дослідження Ф. Канделя «*Нариси часів та подій з історії російських євреїв*»¹⁰, у якому йдеться про 1772–1882 рр. Автор обґрунтував актуальність та шляхи вирішення «єврейського питання», і щодо того, як тогочасне законодавство обмежувало життя євреїв. У тому числі, Канделем розглянуто акти, що регулювали процеси покарання євреїв за вчинені злочини.

Праця Б. Натанса «*За Межою*» є унікальною з точки зору структурування матеріалу та його всебічності, за введення поняття «вибіркової інтеграції». Цілий розділ автор приділив судочинству, Судовій реформі 1864 року та місцю євреїв у нових судах¹¹. Автор стверджував, що не зважаючи на несприятливі умови єврейство було орієнтоване на громадянську емансипацію та соціальну інтеграцію¹².

Для дослідження етноконфесійної політики династії Романових та ставлення влади до питання націоналізму вагомою є монографія А. Міллера «*Імперія Романових і націоналізм*», яку автор опублікував у 2006 році¹³. У її

---

⁸ Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. — М.–Иерусалим, 1988. — Т. 1 (до 1881). — 254 с.

⁹ Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. — М.–Иерусалим, 1994. — Т. 2 (1881–1917) — С. 92.

¹⁰ Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. — М.–Иерусалим, 1994. — Т. 2 (1881–1917 гг.). — 392 с.

¹¹ Натанс Б. За чертой. — Berkley–Los-Angeles–London: University of California Press, 2002. — 351 с.

¹² Там же. С.20.

¹³ Миллер А. Империя Романовых и национализм. — М., 2006. — 248 с.

четвертому розділі «Імперія Романових і євреї» Олексій Міллер визначив етапи змін урядової політики щодо євреїв, на протязі яких держава співпрацювала з ними, прагнула їх дисциплінувати шляхом покарань аби позбавити їх власної ідентичності. Політика емансипації змінювалася на вибірккову інтеграцію, а та своєю чергою проявилась в модерну епоху проявами антисемітизму.

Ю. Сльозкін у книзі «Ера Меркурія: Євреї у сучасному світі» наводить важливі дані, порівнюючи євреїв Російської імперії з етнічними общинами країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки¹⁴. Це дослідження дає змогу більш чітко зрозуміти становище євреїв у «межі осілості» та глибше проаналізувати як правовий статус, так і мотиви злочинної діяльності і характер судових переслідувань євреїв.

У 2008 році вийшло друком дослідження М. Штереншиса «Євреї: історія нації»¹⁵. Автор приділив велику увагу євреям Російської імперії, адже в ХІХ ст. за твердженням самого Штереншиса, єврейська община там була більшою, ніж у будь-якій іншій країні світу.

Дослідження І. Герасимова та М. Могильнер «Нова імперська історія Північної Євразії», що вийшло в рамках проекту *Ab Imperio*, присвячене вивченню нової імперської історії та націоналізму, містить унікальні дані щодо розселення євреїв на території Російської імперії, так і порівняльні статистичні відомості про євреїв з інших країн. Крім того, автори приділили увагу аналізу «єврейського питання» та законодавчому регулюванню життєдіяльності євреїв у Російській імперії¹⁶. Також актуальною є стаття С. Рабіновича, опублікована на порталі *Ab Imperio*. Автор розглядає зокрема

---

¹⁴ Слезкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 418 с.

¹⁵ Штереншис М. Евреи: история нации. – Герцлия: Исрадон, 2008. – 560 с.

¹⁶ Герасимов И., Могильнер М. Новая имперская история Северной Евразии. В 2 частях. – М.: Ab Imperio, 2017. – Часть 2. Балансирование имперской ситуации. XVIII–XX вв. – 384 с.

вплив народницького та інших політичних течій на організацію життя у єврейських громадах¹⁷.

Монографія Т. В. Шустрової присвячена аналізу тих особливостей, з якими зіткнулися російські євреї на своєму шляху в різні часи, від розселення до революції 1905 р.¹⁸ Досліджуючи специфіку простору, в якому євреї жили, інтегруючи та одночасно зберігаючи самосвідомість, авторка подає унікальні дані про те, як саме євреї могли брати участь у політичному, соціальному, економічному та культурному житті Російської імперії, які труднощі долали та як опиралися антисемітським настроям у суспільстві.

Дореволюційна історіографія. Актуальність дослідження історії, побуту та традицій єврейського населення на території Російської імперії зросла в XIX ст. Саме цього часу назріла необхідність вирішення «єврейського питання». Перші закони для регулювання життя єврейських общин та дослідження правового становища євреїв на території Російської імперії з'явилися у 70-х роках XIX ст. Необхідність адміністративного та судового контролю спонукала дослідників шукати ті причини, за яких раніше не вдавалося сформувати єврейське законодавство, котре б ефективно функціонувало в тогочасних реаліях¹⁹. Варто зазначити, що такі дослідження були досить суб'єктивними, а їх концепції формувалася в залежності від політичного режиму та особистого ставлення автора до євреїв.

---

¹⁷ Рабинович С. Позитивизм, народничество и политика: интеллектуальные основы еврейской этнографии в позднеимперской России // Ab Imperio. Ел. Ресурс. – URL: <https://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=124&idlang=2&Code=>. (дата зведення: 12.04.2021)

¹⁸ Шустрова Т. В. От депортации в Вавилон к Первой русской революции: Версия национального развития российской ветви еврейского народа в духовно-политическом контексте Ветхого Завета. – М., 2019. – 326 с.

¹⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – С. 23.

Так, Ф. Леонтович 1862 р. опублікував дослідження *«Історіографічний огляд постанов про євреїв в Росії»*²⁰, а В. Леванда 1874 р. видав *«Повну хронологічну збірку законів та положень, що торкаються євреїв, від Уложення царя Олексія Михайловича до цього часу, від 1649-1873 г.»*²¹. У цих працях приділено особливу увагу суперечностям в чинному на той час законодавстві та невідповідності одних актів іншим. Традиційно автори спиралися на вже опубліковані подібні дослідження. Наприклад, праця І. Оршанського під назвою *«Російське законодавство про євреїв: Нариси та дослідження»*²², що вийшла друком 1877 р., присвячена аналізу нормативного регулювання відбування рекрутської повинності, а також має важливі для історичної науки статистичні дані, в тому числі й стосовно губерній Південно-Західного краю, зокрема, Київської. Ілля Оршанський акцентує увагу на необхідності надання євреям рівних з рештою населення імперії прав, підкреслюючи, що вважати єврейське населення іноземцями на законодавчому рівні було неправильним.

Цінний для дослідження судового переслідування єврейської злочинності матеріал зібрав у першому томі *«Історія російського законодавства про євреїв»*²³ Микола Голицин, що вийшов друком 1886 р. У ній фундаментально проаналізовано формування та розвиток законодавства, яке так чи інакше регулювало становище євреїв у Російській імперії.

Однією з перших праць, присвячених законодавству щодо єврейського населення, зайнятого в економіці, стало дослідження Рувима Бланка. У праці *«Роль єврейського населення в економічному житті Росії»*²⁴ автор спирається

---

²⁰ Леонтович Ф. Исторический обзор постановлений о евреях в России // Сион. – 1861. – № 22. – 512 с.

²¹ Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873 г. Извлечение из Полных собраний законов Российской империи. – СПб., 1874. – 1158 с.

²² Оршанский И. Русское законодательство о евреях. – Санкт-Петербург: Типография и литография А. Е. Ландау, 1877. – 412 с.

²³ Голицын Н. Н. История русского законодательства о евреях. – СПб., 1886. – Т. 1 – 711 с.

²⁴ Бланк Р. М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. – СПб., 1908. – 64 с.

на ідеї Оршанського. Бланк вважав, що надання повних прав євреям необхідне в першу чергу для економічного розвитку держави.

Двотомна праця І. Нікотіна також присвячена законодавству про євреїв, і дає змогу оцінити еволюцію правового статусу євреїв в Російській імперії від 1649 до 1876 р.²⁵.

Дослідник М. Кулішер присвятив кілька праць історії євреїв Російської імперії. Зокрема, 1910 року в журналі «Єврейська старожитність» вийшла друком його стаття, присвячена історії російського законодавства про євреїв. Автор аналізує зв'язок між законодавством та характером податків, що справляли з єврейських общин²⁶. Там само в 1913 році надрукували статтю Кулішера «Євреї у Києві», у якій автор дослідив специфіку розвитку єврейських общин у одному з найбільших міст Південно-Західного краю Російської імперії²⁷.

Л. Брамсон у статті в журналі «Восход» аналізує дані щодо євреїв у судах нового взірця. Зокрема, автор дослідив, як євреї могли користуватися судами після реформи 1864 р. та як брали участь у процесі судочинства²⁸.

Фахівець із законодавства М. Миш, підготував та випустив друком «Керівництво до російського законодавства про євреїв», у якому розглянув не тільки чинну законодавчу базу, але й те, як її реалізували на місцях, які перешкоди були на шляху судочинства та як сприймалися закони у єврейських общинах, тощо²⁹.

Значний вклад в дослідження обмежень і заборон в законодавстві, а також у питання доцільності встановленої межі осілості та появу антисемітизму здійснив Ю. Гессен. Він приділив увагу характеру

---

²⁵ Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – 1886. – Т. 1–2.

²⁶ Кулишер М. И. История русского законодательства о евреях в связи с системой взимания налогов и отбывания повинностей // Еврейская старина. – 1910. – Т. 3. – Вып. 4. – С. 467–503.

²⁷ Кулишер М. И. Евреи в Киеве // Еврейская старина. – 1913. – Т. 6. – Вып. 3. – С. 351–366.

²⁸ Брамсон Л. М. Судебная реформа и евреи // Восход. – 1889. – №11–12. – С. 6–12.

²⁹ Мыш М. И. Руководство к русскому законодательству о евреях. – СПб., 1898. – 652 с.

взаємовідносин, що установилися між євреями та іншими етносами і, відповідно, державою у другій половині XIX ст. Обмежувальне законодавство, за твердженням Гессена, засновувалося на взаємній відповідальності³⁰. Науковець дослідив механізми чинності законів щодо євреїв, а також мотиви, якими керувалася верховна влада у створенні окремих актів. Крім того автор публікував численні статті на цю тему у журналі *«Єврейська старожитність»*³¹.

Т. І. Тихонов дослідив життя євреїв у сибірському регіоні, з'ясував особливості їх взаємодії як з місцевим населенням, так і з владою. Стаття *«Сибірські євреї, їх права та потреби»*, опублікована в журналі *«Сибірські питання»* 1909 року, містить унікальний матеріал, оскільки присвячена не стільки побуту та правам євреїв, але й утискам, які чинили і влада, і соціум³². Юридичні питання автор аналізував на основі законодавчих актів, розглядаючи, в тому числі, категорії правопорушень та реалізацію судочинства у віддалених від центру регіонах Російської імперії.

У журналі *«Сибірські питання»* друкувалися й інші праці, присвячені євреям у Сибірській губернії. Наприклад, 1909 року було опубліковано статтю В. Моравського, у якій дослідник проаналізував, якими законодавчими актами Російської імперії регулювалась зайнятість єврейського населення регіону³³. Моравський не обійшов увагою питання практичного втілення їх чинності, зауважив їх вплив на наростання антисемітизму.

Дореволюційний період характерний також укладенням перших енциклопедичних видань, присвячених євреям Російської імперії. Видання *«Єврейська енциклопедія»*, 16 томів якого виходили друком протягом 1908–

---

³⁰ Гессен Ю. И. Закон и жизнь: Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. – СПб, 1911. – 187 с.

³¹ Гессен Ю. И. Депутаты еврейского народа при Александре I // Еврейская старина. – 1909. – Вып. 3. – С. 23.

³² Тихонов Т. И. Сибирские евреи, их права и нужды // Сибирские вопросы. – 1905. – №1. – С. 278–309.

³³ Моравский В. Сибирские евреи и конституция // Сибирские вопросы. – 1909. – №35. – С. 15–19.

1914 рр., має значну цінність завдяки найповнішим даним щодо життя, історії і культури євреїв. Також вона містить відомості щодо законодавства, за яким, у тому числі, відбувалося судове покарання єврейської злочинності у Російській імперії. Тут зібрано не тільки окремі статті, але й статистичні дані, вибірки із документів, тощо.

На початку ХХ ст. з'являються і праці, присвячені Судовій реформі 1864 року. Зокрема, дослідження І. Блінова торкається саме судових реформ, їх специфіки та впровадження законів для усіх категорій людності³⁴. Автор приділяє увагу як місцю євреїв у судовій системі, так і окремим євреям-адвокатам, що завдяки реформуванню змогли зробити блискучу кар'єру.

Історіографія радянського періоду характерна зменшенням частки праць, присвячених єврейському етносу в Російській імперії. Зважаючи на політичну заангажованість питання та відсутність офіційної позиції радянської науки щодо євреїв, котрі проживали на території колишньої Російської імперії, а відтак і в СРСР, закономірною була стагнація історичних досліджень, присвячених євреям. Лише на початку існування СРСР науковці мали більше свободи щодо дослідження євреїв. Однак із становленням тоталітаризму дослідження участі євреїв у економічному і політичному житті держави майже припиняється. Так, не зважаючи на всі складності та протиріччя, у 1920–1925 рр. існував Інститут вищих єврейських знань. У ньому працювали, в тому числі, такі видатні юдаїсти, як С. Дубнов і С. Гінзбург. Завдяки існуванню цього наукового закладу, вдалося видати кілька випусків журналу «Єврейський літопис», де, окрім культурологічних статей та нарисів із історії євреїв у Західній Європі, виходили і матеріали з історії російських євреїв. Зокрема, у першому випуску 1923 р. було опубліковано статтю Р. Кантора «*Олександр III про єврейські погроми 1881–83 рр.*», де

---

³⁴ Блінов І. А. Судебная реформа 20 ноября 1864 г.: историко-юридический очерк. – Пг.: Сенат. тип., 1914. – 234 с.

автор аналізував не тільки суто погроми, але й реакцію влади на них – від імператора до інстанцій, в тому числі судових та місцевої адміністрації³⁵.

Періодика радянського часу приділяла вивченню різноманітних аспектів історії євреїв більше уваги, ніж монографічним дослідженням. Так, журнал «Єврейська старожитність», започаткований ще 1909 р., продовжив існування і за радянської влади. Видавався він щоквартально до 1930 р. У різні часи посаду головного редактора у ньому обіймали С. Дубнов, І. Цинберг та Л. Штерберг. Здебільшого, статті про євреїв обмежувалися етнографічною тематикою, проте публікувалися і нариси з історії єврейського населення імператорської Росії.

З 1930-х років тоталітарні тенденції у Радянському Союзі розвивалися все більше, тому було закрито Єврейський університет і припинено видання періодики, тож платформ для публікацій та розвитку юдаїки практично не залишилося. Це пояснюється тим, що дослідження про історію євреїв та їх місце в Російській імперії в радянські часи не цікавили вчених, а дослідники-євреї не мали змоги публікуватися в радянських журналах, збірках, тощо. Радянські ж історики, керуючись партійними настановами, присвячували свої дослідження іншим темам, які на той час вважалися більш актуальним.

Концепції щодо історії євреїв в радянській історичній науці сформовано не було, проте простежується тенденція до штучного зменшення кількості згадок про них навіть у тих дослідженнях, які торкалися процесів, в яких були задіяні саме євреї³⁶. Наприклад, багатотомне видання «Історія міст і сіл УРСР»³⁷ відрізняється майже повною відсутністю згадок про єврейське населення у тих містах і містечках, де вони становили більшість. Присутність євреїв у окремих містах та регіонах означена у виданні лише в переліках

---

³⁵ Кантор Р. Александр III о еврейских погромах 1881–83 гг. // Еврейская летопись / Под ред. Л. М. Клячко, при уч. Л. М. Айзенберга, С. Г. Лозинского и И. А. Клеймана. – Петроград: Радуга, 1923. – С. 34–41.

³⁶ Ульянова О. С. Отечественная историография евреев в XIX–XXI ст. // Молодой учёный. – 2010. – №6 (10). – С. 276.

³⁷ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / Голов. редкол.: Тронько П. Т. – Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1966.

етносів. Дослідження судочинства та судового переслідування єврейської злочинності в радянський період практично не велися.

Ситуація дещо змінюється на краще лише у 70–80-х рр. ХХ ст., коли з'являються окремі та досить обмежені за кількістю даних праці про єврейське населення.

Сучасна вітчизняна історіографія розвивається з часу розпаду СРСР, тому на даний момент у її доробку не так багато робіт, присвячених питанню судочинства щодо правопорушень та єврейської злочинності. У дослідження здебільшого йдеться про загальні питання із життя євреїв на територіях, що перебували під владою Російської імперії, проте вони містять цінні дані щодо законодавчих актів та судочинства.

Перші академічні роботи виходять друком вже на початку 1990-х рр. Однією з платформ для їх публікації слугував часопис «Український історичний журнал». Зокрема, 1994 р. у ньому було опубліковано працю І. Г. Самарцева «Євреї в Україні на початку ХХ ст.». ³⁸ Автор, присвячуючи увагу економічному розвитку єврейських общин та їх соціальній структурі, не оминає їх права та існуючу дискримінацію, аналізує законодавчі акти, які визначали життя євреїв у Російській імперії.

Книга В. Щукіна та А. Павлюк «Земляки: нариси історії єврейської спільноти міста Миколаїв (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)» містить актуальні дані щодо специфіки проживання євреїв у м. Миколаїв, з приділенням увагу злочинності серед єврейської спільноти ³⁹.

Стаття І. Мельник «Політика російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці ХVІІІ-ХІХ ст.» ⁴⁰, опублікована в часописі «Чорноморський літопис» 2014 року, присвячена різним аспектам національної політики щодо євреїв, яку провадила Російська імперія. Аналіз

---

³⁸ Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.

³⁹ Щукін В. В., Павлюк А. Н. Земляки: очерки истории еврейской общины города Николаева (конец ХVІІІ – начало ХХ вв.). – Николаев, 2009. – 352 с.

⁴⁰ Мельник І. В. Політика російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці ХVІІІ-ХІХ ст. – Чорноморський літопис. – №10 (Жовтень, 2014). – С. 40-46.

законодавчих актів, що обмежували життя євреїв та торкалися судового переслідування єврейської злочинності, також варті нашої уваги. Мельник проаналізувала такі збірки законів, як *«Положення про євреїв»* 1804 р. та 1835 р. і *«Тимчасові правила»*, схвалені 1882 р. Це дає їй змогу порівняти зміни в законодавстві та означити ту основу, на якій розвивалося право для єврейського населення у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Наступна її вже кваліфікаційна робота присвячена аналізу різних сфер життя євреїв на території Російської імперії, є важливою для вивчення, в тому числі, й для судочинства⁴¹. Праця містить численні статистичні дані, розглядає життя єврейського населення через призму законодавства.

Важливі дані щодо історіографії «єврейського питання» в Росії в ХІХ – на початку ХХ ст. подає у своїй статті О. С. Ульянова. Дослідження, що вийшло друком у журналі *«Молодий вчений»* 2010 року, об'єднало всі відомості про публікації з історії євреїв у Російській імперії⁴². Зокрема, авторка приділяє увагу не тільки загальним працям, але й періодиці, окремо виділяючи ті дослідження, які були підготовлені євреями російською мовою. Стаття містить необхідні орієнтири, які допомагають структурувати історіографічний масив та керуватися ними для пошуку нових джерел інформації.

Дослідження М. Гаухмана, тези якого опубліковані в збірнику наукових статей *«Каразінські читання»* 2012 року, присвячена національній політиці Російської імперії та дискурсу антисемітизму в тогочасному громадському житті.⁴³ Автор зауважує набагато глибше від попередників вплив антисемітизму на всі сфери життя єврейських общин, у тому числі й

---

⁴¹ Мельник І. В. Єврейське населення Уманщини наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. – Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2018. – 112 с.

⁴² Ульянова О. С. Отечественная историография евреев в ХІХ–ХХІ ст. // Молодой учёный. – 2010. – №6 (10). – С. 273–279.

⁴³ Гаухман М. Дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 260–261.

розглянути складну тему причин та наслідків єврейських погромів та як останні вплинули подальші події в Російській імперії.

Дослідник-юдаїст В. Поліщук опублікував варту уваги монографію *«Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії»*⁴⁴. У ній, крім дослідження різних сфер життя та діяльності євреїв в Російській імперії, звернено увагу на механізм наступу на права євреїв, а також на систему судового тиску на тих членів общин, які розцінювалися у якості правопорушників, згідно чинного того часу законодавства.

Стаття Ю. Поліщука *«Політика російського царизму щодо релігійного життя єврейських громад Правобережної України»*⁴⁵, яку було опубліковано у виданні «Наукові записки» 2018 року, звертається до релігійного життя євреїв Російської імперії, висвітлює дані щодо намагань навернення юдеїв у християнство, тощо. У ній йдеться також і про правопорушення щодо дотримання релігійних приписів.

Однією з найактуальніших та ґрунтовних праць, де проводиться всебічний аналіз етнонаціональної політики верховної влади щодо єврейських меншин, є дослідження М. М. Шитюка та В. В. Щукіна *«Єврейське населення Херсонської губернії в XIX - на початку XX століть»*⁴⁶. Основний акцент дослідження – на заселенні євреями південноукраїнських земель, тому у ньому проводиться аналіз законодавства, що регулювало не тільки цей процес, але й інші аспекти життя єврейських общин, а також встановлювало категорії правопорушень та злочинів і міри їх покарань.

---

⁴⁴ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 432 с.

⁴⁵ Поліщук Ю. М. Політика російського царизму щодо релігійного життя єврейських громад Правобережної України (кінець XVIII – початок XX століття) / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 3. – С. 104–120.

⁴⁶ Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. – 222 с.

За сучасними дослідженнями вітчизняних авторів можна простежити тенденцію до звуження географічних меж: все частіше науковці приділяють увагу історії єврейських громад у конкретних регіонах, губерніях, містах. Серед них особливий інтерес привертають регіони з великою часткою єврейського населення: південні губернії України, як території імперської аграрної колонізації, та м. Умань.

Серед робіт з локальною зосередженістю виділяються праці Т. Кузнеця *«Єврейське населення Уманського повіту в XIX ст.»*, О. Скуса *«Єврейське питання на Уманщині в XIX ст.»*⁴⁷, про євреїв-іноземців півдня⁴⁸ тощо.

Питанню служби євреїв в армії Російської імперії, регулюванню їх призову приділяє увагу Т. Трофімук-Кирилова. Нею було з'ясовано чисельність євреїв, які відмовилися від юдаїзму та виявити, чому серед кантоністів їх відсоток був найбільшим. Авторка стверджує, що їх службу використовували як ефективний асиміляційний захід через християнізацію євреїв. Причому в армії вдавалися до примусу: як морального тиску, так і фізичного, до зміни прізвищ та імені. Тих, хто відмовлявся від прийняття православ'я, заборонялося служити у шпиталях, писарями, а відправляли на службу з найгіршими умовами. Важкі умови військової служби спричинили ту обставину, що євреї почали масово її уникати. Виявляючи способи уникнення рекрутчини дослідниця з'ясовує багато інших проблем, які можна віднести до імперських та які спричинили тією чи іншою мірою дещо пізніше появу єврейського питання. Виявляється, що інститут кантоністів не впроваджувався в Царстві Польському і Бессарабській області, що спричиняло втечу євреїв саме на ці території. Як і з'ясувати причини раннього одруження єврейських дітей, що дозволяло також уникати призову.

---

⁴⁷ Кузнець Т. Єврейське населення уманського повіту в XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 5. – С. 27–34; Скус О. «Єврейське питання» на Уманщині в XIX столітті // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 48. – С. 296–302;

⁴⁸ Прокоп Ю.В. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти. Автореферат дис. на здоб. н. с. кандидата іст. наук. Одеса, 2017.

До цього можна додати й ліквідацію кагалів на Правобережжі, проте збереження їх у Курляндії. Її статті висвітлюють й прийняті покарання за відхилення від служби, а також мотиви, які спонукали євреїв порушувати закон і ухилятися від призову або обходити його усякими шляхами. Дослідниця розглядає також релігійні питання євреїв у армії та їх взаємодію із представниками інших народів⁴⁹.

Зарубіжна історіографія.

Так само, як і вітчизняна історіографія, зарубіжна не могла здійснювати дослідження єврейського населення в Російській імперії за часів існування СРСР, зокрема і через неможливість працювати в архівах. Але вже з 1990-х років кількість праць, присвяченим різним аспектам життя євреїв у ХІХ ст., збільшується.

1995 року вийшла друком монографія Стівена Ципперштейна «Євреї Одеси. Історія культури 1794–1881»⁵⁰. Автор, досліджуючи культурні аспекти життя євреїв в Одесі, приділив увагу також і їх співіснуванню з іншими етносами, що жили в місті. Крім того, С. Ципперштейн не оминув увагою кримінальне життя євреїв, поодинокі представники якого стали легендарними та досі знайомими за межами Одеси. Ця сторінка єврейського життя, де презентовано не тільки тих, кого називали злочинцями через штучно створені конфлікти на антисемітському підґрунті, а й через дрібні адміністративні порушення. Автор коротко характеризує систему боротьби з такою категорією правопорушників.

---

⁴⁹ Трофімук Т. М. Інститут військових кантоністів у структурі російської армії // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів: у 3-х т. – Т. 1. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 115–116; Трофімук-Кирилова Т. Найм «добровольців» як спосіб ухилення єврейських громад від виконання рекрутської повинності // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 25. – С. 135 та ін.

⁵⁰ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры 1794-1881. – М.: Гешарим, 1995. – 208 с.

Дисертація Є. В. Абакумової «*Правове положення євреїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XIX ст.*»⁵¹ також є актуальною для історичного пізнання минулого євреїв. Праця має юридичний характер, а поданий в ній аналіз російського законодавства щодо єврейського населення виконано на основі презентабельної джерельної бази. Авторка приділяє увагу питанню методів регулювання різних аспектів життя євреїв, у тому числі й судочинства.

Специфічною сферою єврейських правопорушень були ті, що викликані законодавчими актами про рекрутський набір. За ними ті євреї, що ухилялися від рекрутської служби, розцінювалися законом як злочинці *de facto*, хоча юридично ухилення не можна визначити, як прямий злочин. Цьому актуальному питанню присвячено монографію Йоган Петровського-Штерна «*Євреї в російській армії: 1827–1914*»⁵². Хронологічно автор досліджує проблему від першого єврейського рекрутського набору (1827 р.) до Першої світової війни. Й. Петровський-Штерн оглянув дисциплінарні покарання, прийняті в армійському середовищі, які застосовували, в тому числі, до єврейських військових. Його книга «Штетл: Золота доба єврейського містечка», що вийшла друком 2019 року, досліджує феномен штетлу, тобто єврейського містечка⁵³. На думку автора, штетли були рушійною силою економіки Російської імперії⁵⁴. Він розглядає особливості культури, менталітету та побуту в штетлах, не обходячи увагою і тематики судочинства як рабинського, так і світського, до якого на різних етапах історії зверталися євреї.

Актуальною для визначення правового статусу євреїв у Північно-Західних губерніях є праця М. Долбілова «*Російський край, чужа віра:*

---

⁵¹ Абакумова Е. В. Правовое положение евреев в Российской империи в конце XVIII - начале XIX вв.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 – теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве. – М., 2014. – 137 с.

⁵² Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – 556 с.

⁵³ Петровский-Штерн Й. Штетл: Золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я. Стріха. – К.: Критика, 2019. – 394 с.

⁵⁴ Там само. – С. 12.

етноконфесійна політика в Литві та Білорусі за Олександра II»⁵⁵. Автор, зокрема, приділяє увагу історії спроб пристосувати державну систему освіти для євреїв аби «перереформувати» їх ідентичність та ставленню державної влади до їх традиційної релігійності.

Дисертація А. Ф. Гаврилова, опублікована 2010 року, присвячена політиці Російської імперії як до вірян православної церкви, так і до вірян нехристиянських конфесій.⁵⁶ Розглядаючи ставлення влади до юдеїв, аналізуючи обмеження, що торкалися релігійного життя общин та їх побутових проявів, можна зробити висновки про значні утиски, з якими стикалися нехристиянські конфесії на території Російської імперії. В тому числі, автор звертається до питання релігійного переслідування, способів його вирішення та врегулювання на законодавчому рівні. Ефективність таких рішень, за думкою Гаврилова, була невисокою, тому автор робить висновок, що частина злочинів, скоєних євреями – а серед них був як спротив, так і відмова від участі у державних програмах (наприклад, залучення до укутів) – була вчинена у якості протесту проти нерівноправного становища.

Тож, підсумовуючи вкажемо, що історіографія з означеної наукової проблеми має серйозні напрацювання, хоча конкретних щодо злочинності євреїв та визначення її причин все ж бракує.

1.2. Джерельна база

Детальне дослідження судового переслідування злочинності євреїв на територіях Російської імперії неможливе без залучення широкого масиву історичних джерел. Для цього автором було досліджено різні їх види, що дало змогу отримати ґрунтовні дані як щодо правового регулювання

---

⁵⁵ Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.

⁵⁶ Гавриленков А. Ф. Политика государственной власти Российской империи в отношении Православной церкви, инославных конфессий и авраамических (нехристианских) вероисповеданий в 1721–1917 гг.; сущность, принципы, эволюция: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 07.00.02. – М., 2010. – 789 с.

«єврейського питання», так і щодо законодавчих актів, за якими відбувалося урегулювання пенітенціарних заходів щодо євреїв-правопорушників.

Джерела поділяються нами на дві групи: опубліковані та неопубліковані документи, а ті своєю чергою на види та підвиди. Опубліковані джерела можна умовно поділити за характером на такі підгрупи:

- Законодавчі і нормативні акти Російської імперії;
- Довідково-статистичні документи;
- Наративні джерела.
- Діловодні документи архівного походження

Законодавчо-нормативні акти Російської імперії, що визначали правовий статус населення, в тому числі і єврейських общин, містять імператорські іменні укази, сенатські укази, розпорядження центральних відомств та генерал-губернаторів і губернаторів, що уклалися на основі рішень вищих органів влади і управління. Переважна більшість таких джерел опублікована у збірці *«Повне зібрання законів Російської імперії»* (надалі *ПСЗ РІ*)⁵⁷. Ця збірка, що за час існування вже стала своєрідною історичною пам'яткою, містить найбільш повне зібрання законодавчих актів, чинних на території Російської імперії від XVII ст. до кінця XX ст. Видання було започатковано за окремим розпорядженнями Миколи I та доручене М. Сперанському. Маючи на меті систематизацію всіх чинних законів, головний редактор збірки приділив велику увагу і тим документам, що регулювали життя єврейських общин: від розселення та адміністративних обмежень до судових нормативів та актів, які визначали категорії правопорушень та міру покарань. Програма укладання законодавчих актів була використана і для другого, і третього зібрань, у яких вміщувалися закони з 1860-х років до 1914 року.

---

⁵⁷ Второе Полное собрание законов Российской империи. В 50-ти томах. – Санкт-Петербург, 1830–1877.

Судові статuti 1864 року є надзвичайно важливими для даного дослідження документами. Завдяки їх аналізу стає можливим всебічне та ґрунтовне значення нововведень, що їх вносила у правові практики судова реформа⁵⁸. Крім текстів, власне, судових статутів, актуальними є й супутні законоположення. Наприклад, *«Законоположення про права та обов'язки присяжних засідателів»*, виведені на основі судових статутів, що дають більше матеріалів для розуміння можливостей євреїв брати участь у пореформеному судочинстві Російської імперії⁵⁹.

Для розуміння специфіки життя єврейських общин на території Російської імперії важливо приділити увагу перш за все законодавчому акту, котрий запроваджував «смугу єврейської осілості». Їй передували більш ранні закони, у тому числі указ Катерини II від 23 грудня 1791 р. *«Про надання євреям прав громадянства в Катеринославському намісництві і Таврійській області»*⁶⁰. Саме на його основі і розвивалося надалі законодавство, що узаконювало розселення євреїв територією Російської імперії.

1913 року було опубліковано *«Систематичну збірку законів про євреїв»*, укладену Л. М. Роговіним.⁶¹ Ця збірка дає змогу проаналізувати законодавчі акти в хронологічному порядку, використовуючи порівняння для розуміння процесу змін правової сфери, коли вона торкалася «єврейського питання». Збірка Л. Білоусової та Т. Волкової *«Євреї Одеси та півдня України: історія в документах»* дозволяє залучити опубліковані документи

---

⁵⁸ Судебные уставы 20 ноября 1864 года. Ч. 1. Устав гражданского судопроизводства. Электронная копия РГБ. [Ел. Ресурс]. URL: <https://www.prlib.ru/item/372592>. (дата звернення: 10.04.2021); Судебные уставы 20 ноября 1864 года. Ч. 2. Устав уголовного судопроизводства. Электронная копия РГБ. [Ел. Ресурс]. URL: <https://www.prlib.ru/item/372593>. (дата звернення: 09.04.2021)

⁵⁹ Законоположения о правах и обязанностях присяжных заседателей: извлечение из Судебных уставов 20 ноября 1864 г. / издание Н. Р. С. – Санктпетербург : типография товарищества "Общественная польза", 1867. – 97 с.

⁶⁰ О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области: указ Российской империи от 23.12.1791 №17.006. Второе ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXIII. – С. 287.

⁶¹ Систематический сборник законов о евреях, составленный Л.М. Роговиным. – СПб., 1913. – 487 с.

аби з'ясувати роль та місце євреїв у системі судочинства, так і характер судового переслідування єврейської злочинності⁶².

Збірка *«Матеріали Комісії з улаштування побуту євреїв»*, опублікована 1877 р., дає доступ до даних щодо рівня життя євреїв, а також частково висвітлює характер та рівень злочинності, для подолання якої застосовувалися різні заходи, спираючись на закони та розпорядження, дотримуючись яких ті б ставали законослухняними підданими російського імператора⁶³.

Довідково-статистичні документи дають змогу оцінити чисельність єврейського населення на території Російської імперії, його статус, механізм та географію розселення, тощо. Також вони дозволяють визначити число військовозобов'язаних, кількість відхилень від військової служби та те, як ця проблема регулювалася на законодавчому рівні. Однак, як зауважено, самі євреї прагнули понизити свою чисельність аби зменшити податковий тягар та військову повинність⁶⁴.

Зокрема, статистичні дані на основі таких джерел, як метричні книги та переписи, опубліковані у томі 7 Короткої Єврейської енциклопедії.⁶⁵ Завдяки зібраним довідково-статистичним даним можливо проаналізувати не тільки число євреїв у Російській імперії, але й отримати певні дані про їх правовий статус, правові та судові обмеження, тощо.

Також важливу статистичну інформацію містить *«Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р.»*⁶⁶, у якому зібрано дані щодо чисельності євреїв на всій території держави. Дані цього перепису точніші, на

---

⁶² Евреи Одессы и юга Украины: история в документах / Авт. сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. – Одесса: ООО «Студия Негоциант», 2002. – 300 с.

⁶³ Материалы Комиссии по устройству быта евреев. – СПб., 1874. – Ч. 1. – 308 с.

⁶⁴ Натанс Б. За чертой. – Berkley–Los-Angeles–London: University of California Press, 2002. – С. 119.

⁶⁵ Россия. Демография еврейского населения Российской империи (1772–1917) // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1997. – Т. 7. – 1046 с.

⁶⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: численность состава рабочих в России. Санкт-Петербург: Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1906. – Т. 1. – 309 с.

відміну від показників так званого «*Військового перепису*» 1875 року, який було зроблено для обліку євреїв, що мали призовний обов'язок⁶⁷. Саме тому до перепису увійшли тільки особи чоловічої статі від 25 років віком і ці дані не такі точні, як зібрані в рамках перепису 1897 р.

Наративні джерела представлені текстами доповідей, мемуарами, щоденниками, тощо. Для даного дослідження велику вагу має текст доповіді Н. Неклюдова та В. Карпова «Про рівноправність євреїв», яку було зачитано перед міжвідомчою комісією з улаштування побуту євреїв у 1880 році. Доповідь дає можливість оцінити, наскільки реально потребувалося рівності євреїв для благополуччя Російської імперії⁶⁸.

Матеріали «Щоденника Олександра Сергійовича Суворіна» допомагають проаналізувати внутрішній механізм та мотиви влади щодо обмежувальних законів про євреїв⁶⁹. Записки дійсного таємного радника Р. Державіна також знайомлять із внутрішнім світом російської імперської політики та дають матеріал, що пояснює постійні відмови влади у розширенні прав євреїв⁷⁰. Таку ж актуальність мають нотатки Державіна щодо стану євреїв у другій половині XIX ст. під час погромів та голоду у Білорусі⁷¹.

Серед наративних джерел особливо виділяються мемуари. Спогади міністра фінансів В. Коковцева, наприклад, містять окремі матеріали, що торкаються особистих висловлювань імператора Миколи II про євреїв та питання антисемітизму⁷². Це дає змогу глибше зрозуміти рівень

---

⁶⁷ ДАКО. Ф. 12. Киевское губернское по воинской повинности присутствие. Оп. 3. Спр. 40. «О производстве еврейской переписи 1875 года».

⁶⁸ Неклюдов Н. А., Карпов В. Д. О равноправии евреев (1880). – СПб, 1907. – 68 с.

⁶⁹ Дневник Алексея Сергеевича Суворина: Текст. расшифровка Н. А. Роскиной / Подгот. текста Д. Рейфилда и О. Е. Макаровой. – London: The Garnett press; М.: Независимая газета, 2000. – 678 с.

⁷⁰ Державин Г. Р. Записки. 1743–1812. – М., 2000. 334 с.

⁷¹ Державин Г. Об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев / Г. Державин. Сочинения с объяснительными примечаниями Я. Грота. В 9 т. – Т. 6. – Санкт-Петербург: Издание Императорской Академии наук, 1871. – 904 с.

⁷² Коковцев Н. В. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919. – Париж, 1933. – Т. I. – 509 с.

антисемітизму та політичного безсилля, пов'язаний з ним, що став однією з рушійних сил єврейської злочинності на початку ХХ ст.

Мемуари – своєрідне джерело інформації, яке потребує використання особливих методів для опрацювання, проте має високу історичну цінність. У даній групі джерел слід виділити спогади А. Кауфмана, єврейського журналіста, що отримав правову освіту в Одесі а згодом у Санкт-Петербурзі. Його мемуари торкаються 1860–1870 років та дають актуальний матеріал про суспільство та політику реформування, про зміни стану євреїв, збільшення їх економічних можливостей, тощо⁷³. Автор також згадує про трагічні події єврейського погрому 1871 року в Одесі.

Мемуари Г. Сліозберга про життя євреїв Лівобережної України в 1870–1880-х роках подають не тільки важливі дані про відносини між корінним населенням та євреями, але й про відмінності литовських, українських, російських та польських євреїв⁷⁴.

Спогади П. Венгерової про життя євреїв у ХІХ ст. до цього часу привертають увагу науковців великою кількістю деталей, які дають змогу оцінити реальний стан як правового статусу євреїв, так і їх утисків, у тому числі з боку судової системи.⁷⁵ Разом з тим, характерна для такого типу джерел, як мемуари, велика кількість помилок в описанні історичних подій та суб'єктивність дають змогу використовувати їх тільки у якості допоміжного матеріалу.

Ще однією групою джерел для дослідження практичного застосування законодавства щодо євреїв є неопубліковані дані державних архівів. Ці документи дають змогу відслідкувати реальне становище євреїв, розміри та види податків, котрі мали сплачувати євреї. Дане дослідження використовує архівні джерела з Державного архіву Київської області (далі – ДАКО). Більша

---

⁷³ Кауфман А. Е. За много лет. Отрывки воспоминаний старого журналиста // Еврейская старина. – СПб., 1913. – Вып. 2. – С. 201–220.

⁷⁴ Сліозберг Г. Б. Дела минувших лет. Записки русского еврея. – Париж, 1933-1934. – Т. 1-3.

⁷⁵ Венгерова П. Воспоминания бабушки. Очерки культурной истории евреев России в ХІХ веке. – Москва, 2003. – 350 с.

частина документів, що торкаються євреїв та ілюструють їх правовий статус і судове переслідування єврейської злочинності, не є опублікованими, але зберігаються в оцифрованому варіанті на форумі Jewish Roots, де працювати з ними стало можливим навіть в умовах обмеженого доступу до архівів ДАКО⁷⁶.

Ці архівні джерела дають змогу більш детально дослідити такі явища, як тяжби між євреями та місцевим населенням, конфлікти між цими категоріями населення. Також архівні джерела дозволяють розглянути питання рекрутства та так званих коробочних зборів. У тому числі, акти, які зберігаються в архівах, дозволяють простежити, яким чином порушення їх положень кваліфікувалося владою та які покарання були прийнятними на законодавчому рівні за різні типи порушень з боку єврейських громад.

Зокрема, у фонді №1 «Київське губернське правління, м. Київ» ДАКО зберігаються справи, які торкаються розшуку євреїв, що були визначені як злочинці згідно тогочасного законодавства. Серед них – акти розшуку та накладення штрафів на боржників, що не сплатили вчасно податки. Крім того, у фонді №1 зберігаються документи щодо розшуку євреїв та накладення на них штрафів за неявку у суди в якості свідків. Такі дані є надзвичайно важливими для аналізу та розуміння реальної картини судового переслідування порушників-євреїв та того, хто саме входив у цю категорію за юридичним визначенням.

Фонд №280 «Київська казенна палата, м. Київ. Ревізьке відділення (з основних та додаткових ревізій). Ревізькі сказки різних станів населення» містить низку документів, що торкаються юридичного статусу євреїв Київської губернії. У ньому зберігаються, зокрема, документи пов'язані з переписом чоловічого населення єврейських общин, які призивалися до військової служби, але уникнули її. Також тут є цінні дані щодо виключення євреїв зі списків землевласників у Уманському, Звенигородському,

---

⁷⁶ Jewish Roots. – Ел. Ресурс. – URL: <https://forum.j-roots.info/index.php?sid=b00d7577a45802981fb7b03143051a4b>. (дата звернення: 29.03.2021).

Сквирському, Липовецькому повітах Київської губернії. Води дозволили проаналізувати законодавчу основу таких рішень, їх причини та приводи і те, як це відображалось на становищі єврейського населення в Російській імперії.

Таким чином, як висновок, можна відмітити, що аналіз історіографії, присвяченій правовому статусу єврейського населення Російської імперії є досить значним, однак автори мало уваги звертали на порушення євреями законів. В останнє десятиріччя соціальна історія євреїв продовжує збагачуватися через залучення до вивчення таких питань як злочинність серед євреїв. Для дореволюційного періоду вивчення питання законодавчого регулювання життя євреїв та судового переслідування злочинців більше хвилювало єврейських авторів, які прагнули привернути увагу верховної влади і спільноти до з'ясування питання про зрівняння умов життя євреїв з іншими етносами.

Період радянської науки характерний зменшенням уваги до історії євреїв, тому кількість праць про них зменшується до мінімуму навіть в описах тих історичних явищ, де безпосередню участь брали якраз єврейські общини. Ситуація змінюється у 1990-х роках. Історична наука отримала незалежність від ідеологічного впливу, вчені змогли повернутися до дослідження такої важливої теми, як правовий статус єврейського населення, причини злочинності в його середовищі та судочинство щодо євреїв. Було приділено велику увагу самому визначенню злочину по відношенню до євреїв, а також впливу антисемітизму на формування законодавчої системи та судочинства.

На сучасному етапі історіографія, не зважаючи на певні успіхи у дослідженні соціальної історії єврейства, все ще не має великої кількості вузькопрофільних вичерпних робіт. Актуалізувати дослідження сприяють джерела, які стали доступними для дослідників. Використовуючи вже традиційні законодавчі акти та запроваджуючи до наукового обігу статистичні дані, неопубліковані документи державних архівних фондів

(зокрема, розпорядження про розшук, притягнення до судової відповідальності, постанови про нарахування штрафів, тощо), наративні джерела, можна відтворити реальну картину ступеню злочинності в єврейському середовищі, з'ясувати його причини, а також судове переслідування, до яких вдавалася Російська імперія від 1860-тих рр. до початку XX ст.

РОЗДІЛ 2.

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВА

2.1 Еволюція правового статусу євреїв

Важливою законодавчою основою формування правового статусу євреїв була так звана «смуга осілості», або «межа осілості», якою регулювався процес розселення цього етносу на території Російської імперії. Першими розпорядженнями були окремі укази 1795 р. та 1797 р., за якими євреям заборонялося проживати у сільській місцевості⁷⁷. Наступне «Положення про євреїв», схвалене 1804 р., підтверджувало їх чинність. Цим законодавчим актом «смуга осілості» була закріплена остаточно, залишаючись незмінною у своїх межах до 1915 року.

Від початку ХІХ ст. уряд вдався до кількох спроб виселення євреїв із сільської місцевості. Про це йшлося в указах 1819 р., 1830 р., а також у окремих пунктах «Положення про євреїв» від 1835 р.⁷⁸. Проте ці законодавчі акти не поширювалися на південні губернії держави. Причиною цього була необхідність скористатися підприємливістю євреїв для економічного розвитку краю, який не так давно опинилася у складі імперії.

Правовий статус євреїв у 1840-х – на початку ХХ ст. формувався на основі названих законодавчих актів. Варто відзначити, що Олександр II продовжував політику попередника. Про це свідчать, зокрема, деякі його розпорядження. Це указ від 3 травня 1855 р. про заборону купівлі земельних наділів та поселитися у Чернігівській та Полтавській губерніях. 5 грудня цього ж 1855 року Олександр II схвалив указ, за яким євреям дозволялося проживати у селах та хуторах «смуги осілості» лише при умові затвердження формальних контрактів на утримання ними оброчних статей та інших господарських підприємств та заборону їм мешкати у будинках, де

---

⁷⁷ О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области: указ Российской империи от 23.12.1791 №17.006. Второе ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXIII. – С. 287.

⁷⁸ Систематический сборник законов о евреях, составленный Л.М. Роговиным. – СПб., 1913. – С. 211–212.

продається алкоголь. Також за цим законом євреям заборонялося займатися торгівлею, мати винокурні та провадити винокуріння без дозволу адміністрації⁷⁹. Відбулися зміни і в армії: з 10 травня 1856 р. євреїв-рекрутів перестали призначати на флотську службу⁸⁰.

Тривалий час при уряді працювали урядові комітети для напрацювання заходів корінного перетворення євреїв. Так званий «п'ятий комітет» спрямував діяльність на вирішенням «єврейського питання», що на практиці виливалося у створення різноманітних обмежень, утисків та дискримінаційних практик для євреїв на території Російської імперії⁸¹. Головою комітету був граф П. Д. Кисельов. Він знав, зокрема, заявою про те, що асиміляції євреїв із рештою населення імперії перешкоджають «різні обмеження, у тому числі й тимчасові, що у поєднанні із законами містять у собі велику кількість протиріч та породжують непорозуміння»⁸². Ним були визначені негативні якості, які слід було ліквідувати у євреїв, зокрема фанатизм, сепаратизм, зневажання фізичної праці, відсутність совісті⁸³.

П. Д. Кисельов також відзначив, що вся попередня діяльність комітету була безрезультативною. За його оцінкою, потрібно було надавати певні права та свободи «більш моральним» євреям. Саме з цього часу зародилася тенденція наділення певними правами та привілеями тих євреїв, що надавалися «до обрусіння», а також мали високий майновий та освітній ценз⁸⁴.

Окремо слід зазначити, що на правовий статус євреїв вплинула реформа 1841 р., що була розроблена Державною радою. Згідно неї, пропонувалося провести своєрідне сортування євреїв на «корисних» та «некорисних». У

---

⁷⁹ Второе Полное собрание законов Российской империи – Т. 42. – № 44745. – С. 318.

⁸⁰ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 31. – № 30484. – С. 271.

⁸¹ Миндлин А. Б. Правительственные комитеты, комиссии и совещания по еврейскому вопросу в России в XIX – начале XX века // Вопросы истории. – 2000. – № 8. – С. 48.

⁸² Нахманович В. Р. Прорыв за Черту (История принятия закона о праве повсеместного жительства евреев–купцов 1-й гильдии) // ВЕУМ. – 1997. – № 1 (14). – С. 37.

⁸³ Натанс Б. За чертой. С. 48.

⁸⁴ Миндлин А. Б. Правительственные комитеты... – С. 49.

першу категорію входили гільдійні купці, цехові ремісники, землевласники та осілі міщани. Друга категорія містила, здебільшого, неосілих міщан, тобто міщан 2-го розряду, до яких зараховували євреїв, позбавлених майнового цензу та для яких передбачували різні репресивні заходи, серед них – посилена рекрутчина, з потрійною нормою взяття рекрутів порівняно із стандартами, встановленими для християн⁸⁵.

Проте поступово жорстку політику імператор змінює на дещо більш ліберальну. Помітні тенденції, що супроводжували його підготовку до глобальних реформ. Так, за особливим розпорядженням Олександра II, купці усіх трьох гільдій мали право присутності та торгівлі в Миколаєві та Севастополі з 1859 р., а міщани – з 1861 р. Так само, купці-євреї 1 та 2 гільдій мали право з 11 грудня 1861 р. проживати у Києві⁸⁶. Іншим євреям дозволили тимчасово перебувати в місті за станом військової служби та торговельними справами⁸⁷.

З початком реформ починається період, який характерний більшою свободою для євреїв, порівняно з будь-яким іншим періодом. Зокрема, положення Комітету, схвалені імператором 26 квітня 1862 р., дозволили євреям відкривати друкарні для видання винятково єврейських книг, купувати землі та угіддя, що належали поміщицьким маєткам, у яких було припинено обов'язкове утримання селян поміщиком⁸⁸.

Указом від 11 січня 1863 р. купці-євреї, що були більше 10 років у розряді 1-ї гільдії та більше 20-ти років у 2-й гільдії, отримали право на отримання почесного громадянства, так само як і записані у члени даних гільдій купці інших віросповідань⁸⁹.

---

⁸⁵ Дубнов С. М. Краткая история евреев. – С. 404.

⁸⁶ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 34. № 34691. – С. 301; Т. 36. – № 3708. – С. 298.

⁸⁷ Миндлин А. Император Александр II и еврейский вопрос. – С. 61.

⁸⁸ Абакумова Е. В. Правовое положение евреев в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв. – С. 86.

⁸⁹ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 38. – № 39158. – С. 346.

Граф П. О. Валуєв, міністр внутрішніх справ, наприкінці 1862 р. направив у Комітет записку про дозвіл євреям-майстрам жити у внутрішніх губерніях у зв'язку із нестачею там ремісників, сподіваючись на те, що їхнє перебування сприятиме розвитку ремісництва.

9 січня 1865 р. П'ятий комітет було закрито і всі його справи перейшли під юрисдикцію Комітету Міністрів. 28 червня 1865 р. Олександр II схвалив указ, за яким дозволялося «євреям механікам, винокурам, пивоварам, взагалі майстрам і ремісникам жити всюди в імперії», з уточненням: «з дотриманням обережності, з огляду на запобігання швидкого напливу за смугу осілості до цього часу чужорідного елемента»⁹⁰. Означені категорії населення мали право запису в різні цехи. До 1880 р., тобто за перші 15 років його чинності, цим правом скористалися 85 тис. осіб⁹¹.

Про покращення правового статусу євреїв свідчить також політика, спрямована на їх залучення до загальних навчальних закладів (в тому числі й у вищі). У січні 1863 р. почалося виділення фінансів із суми свічкових зборів, які використовували на підтримку єврейського юнацтва, що отримувало освіту в закладах різного рівня Міністерства народної освіти. Стипендії учням складали від 25 до 60 руб. сріблом на рік. У 1864 р. право євреїв на навчання у гімназіях та прогімназіях було зафіксовано їхнім статутом і підтверджене статутом 1871 року⁹².

І. Оршанський вказує, що існує велика кількість прикладів ліберальних російських законів, де йдеться про «свободу євреїв у землеробських справах», «всі роди фабрик дозволено заводити євреям в губерніях, де їм жити дозволено», «діти євреїв можуть прийматися і навчатися в загальних училищах»⁹³. Про статус іноземних євреїв, що прибували в Російську імперію

---

⁹⁰Погребінська І. М. Смуга осілості / І. М. Погребінська // Євреї України: історія, культура, традиції: зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 61.

⁹¹ Там само. – С. 62.

⁹² Брамсон Л. М. К истории начального образования евреев в России. – М.: Книга по Требованию, 2011. – С. 34.

⁹³ Оршанский И. Г. Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования. Санкт-Петербург, 1877. – С. 208.

з інших країн, ніколи не мали правового статусу інших іноземців, але були об'єктами великої кількості обмежень, що накладалися на них таким же чином, як і на російських євреїв⁹⁴. У тому числі, особливий правовий статус, відмінний від статусу корінних народів та іноземців, що в'їхали на територію Російської імперії за закордонними паспортами, мали євреї-іноземці із Царства Польського⁹⁵.

Правовий статус євреїв регулювався «Статутом про іногородців» від 1822 р. «Статут» було розроблено М. Сперанським після його висилки до сибірських земель. Діяв «Статут» до 1917 р. Згідно з його положеннями, статус іногородців надавався при народженні. Існувало дві категорії розряду іногородців: східні іногородці та «жиди». Статус «жида» зумовлювався не лише походженням, але й релігією⁹⁶. При цьому євреї, що прийняли християнство, формально переходили з категорії «жидів», хоча фактично ставлення до них все одно формувалося на основі законодавчих актів про євреїв⁹⁷.

Одним із обов'язків єврейського населення були виплати особливих зборів. Питання виплат, що не суперечили б чинному законодавству, почало вирішуватися ще 1857 р., коли у Міністерстві народної освіти затвердили комісію, що мала створити основу для заміни свічкового збору коробочним. У 1858 р. ця комісія об'єднала чиновників міністерства внутрішніх справ та фінансів⁹⁸. Спеціалісти намагалися переглянути основи функціонування коробочних зборів, які суперечили діючій системі податків, оскільки євреї

---

⁹⁴ Натанс Б. За чертой. – С. 359.

⁹⁵ Абакумова Е. В. Правовое положение евреев в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01: теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. – М., 2014. – С. 5.

⁹⁶ Гаухман М. Дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 261.

⁹⁷ Клугер Д. Перешедшие реку: очерки еврейской истории. – ХАМА, 2000. – С. 147.

⁹⁸ Коробочный сбор // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. – Т. 9. – С. 758.

уникали виплати міщанського подушного окладу, відшкодовуючи його за рахунок коробочних зборів⁹⁹.

У 1863 р. подушний податок було замінено податком на нерухоме майно. З цієї причини комісією було вирішено анулювати особливі збори з євреїв та інтегрувати їх виплати у загальну податкову систему. Свічковий збір мали припинити через непопулярність єврейських училищ, на фінансування яких направлялися його кошти. 1864 р. Міністерство народної освіти переглянуло стан єврейських училищ, і, попри їх недоліки, затвердило рішення про їх тимчасове збереження в мережі освіти, оскільки інших навчальних закладів не передбачалося. Таким чином, свічковий збір, що був майже пережитком, було залишено для поступового реформування закладів шкіл для єврейських дітей, а повна інтеграція виплат з єврейського населення у загальну податкову систему не відбулася¹⁰⁰.

Реформування урядових єврейських навчальних закладів було проведено лише у 1873 р. Його здійснювали на основі Положення про міські училища та учительські інститути від 31 травня 1872 р. Зокрема, було заборонено підготовку єврейського юнацтва до рабинських посад. Рабинські училища в Житомирі та Вільно переформувалися в заклади підготовки вчителів. Училища 2-го розряду розформувалися, частина училищ 1-го рівня зачинялася, але деякі з них продовжили роботу – здебільшого ті, де була велике число учнів¹⁰¹.

Хоча за положенням переформування мали здійснюватися поступово, проте вже 1875 р. було припинено виплату стипендій єврейським студентам в

---

⁹⁹ Оршанский И. Г. Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования. Санкт-Петербург, 1877. – С. 117.

¹⁰⁰ Котляр Ю. Образование и культура сельского еврейского населения юга Украины в первой трети XX века // Єврейська історія та культура кінця XIX початку XX ст.: зб. матеріалів X міжнар. наук. конф. (28-30 серпня 2002 р.). – К.: Ін-т Юдаїки, 2003. – С. 315.

¹⁰¹ Миндлин А. Император Александр II и еврейский вопрос. – С. 72.

загальних навчальних закладах. На це рішення вплинуло, зокрема, збільшення частки євреїв, що вступали в загальні заклади освіти¹⁰².

Одним з найбільш гострих питань правового статусу євреїв, яке потребувало швидкого вирішення, було визначення основ єврейського землеволодіння. Ще у жовтні 1859 р. євреям було дозволено оселятися лише на території «Новоросії», на власних землях або ж наділах, що належали одновірцям і лише в «смузі осілости»¹⁰³. Питання придбання землі не розглядалося. Вже в 1862 р. євреям було дозволено купувати землі на території Південно-Західного краю, проте події Польського повстання 1863 р. зменшили ліберальні мотиви влади. Через це у 1865 р. євреї втратили право купувати, брати в оренду, управління та під заставу землі в західних губерніях. З цього часу вони користувалися лише правом займатися винокурінням та бути орендарями шинків¹⁰⁴.

Ця міра не тільки суттєво обмежувала правовий статус єврейського населення, але й стала перепорою розвитку сільського господарства в західних територіях Російської імперії, оскільки для управління заводами та млинами неєврейське населення не мало достатньо знань та технічних навичок. Варто зауважити, що заборона на оренду земель дотримувалась не завжди. Так, в українських губерніях на 1867 р. євреї взяли в оренду близько 12% маєтків. Того ж року уряд, визнавши позитивний вплив єврейських господарств на економіку регіонів, прийняв рішення дозволити євреям управляти, орендувати та бути власниками млинів і заводів, зокрема, у західних губерніях¹⁰⁵.

Окремим указом 1866 р. було припинено переселення євреїв у землеробські колонії, так само як і виділення на це фінансів із сум

---

¹⁰² Казенные еврейские училища // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. – Т. 9. – С. 110.

¹⁰³ Оршанский П.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – СПб., 1877. – С. 300.

¹⁰⁴ Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 2007. – С. 208.

¹⁰⁵ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 42. – № 45257. – С. 431.

коробочних зборів. Уряд не мав чіткої позиції щодо виробництва та продажу євреями алкогольних напоїв, як і не мав певності щодо землеволодіння євреїв. Спочатку, у 1857 р., торгівлю алкоголем було заборонено у двохверстовій міській межі, але вже в 1863 р. це право повернено на всій території «межі осілості» на загальних підставах. Указ 1865 р. знову засвідчував право на торгівлю алкоголем. А в 1874 р. двічі було видано розпорядження про право євреїв на роздрібну алкогольну торгівлю в містах «межі осілості», лише у власних будинках, а в сільській місцевості – лише там, де живуть тільки євреї¹⁰⁶.

Реформи 1860-х рр. мали певні особливості, що торкалися єврейських общин. Зокрема, згідно із земельної реформою 1861 р. не було зафіксовано будь-яких обмежень їх прав, оскільки її положення у більшості своїй не торкалися єврейських інтересів. Так, ряд губерній, що знаходилися в «межі осілості», не отримали дозволу на земське самоврядування, оскільки там превалювало польське населення, у лояльності якого верховна влада мала сумев. Крім того, єврейське землеволодіння не було конкурентним поміщицькому через його нечисленність¹⁰⁷.

Державна служба, якою могли займатися євреї, поділялася на призначувану та виборну. За Миколи I євреїв допускали до деяких посад у міському самоврядуванні, за винятком посади міського голови. Кількість євреїв у магістратах обмежувалася третиною від загальної кількості посад.

Згідно із положеннями «Статуту про службу за призначенням від уряду», до державної служби заборонялося залучати євреїв, крім тих випадків, що були окреслені в статтях 46, 56–57¹⁰⁸. Зокрема, у 46-й йшла мова про дозвіл державної служби у всіх відомствах для євреїв, що мають вчений ступінь доктора, магістра чи кандидата. Обмежень щодо місця

---

¹⁰⁶ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 30. – № 29407. – С. 442.

¹⁰⁷ Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської Губернії в XIX – на початку XX століть. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. – С. 54.

¹⁰⁸ Історія державної служби в Україні: документи і матеріали. В 5 томах. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 4 (1775–1913). – Док. 380. – Ст. 7. – С. 384.

перебування їх за «межею осілості» не фіксувалося¹⁰⁹. У 56-й йдеться про дозвіл державної служби у медичній сфері для євреїв західних, новоросійських губерній та Бессарабській губернії, що мають дипломи лікаря. Євреї, що мали вчені ступені доктора медицини чи хірургії, отримували право на службу у всіх відомствах, без обмеження місць їх перебування за «межею осілості»¹¹⁰. Положення 57-ї уточнює: євреї із вченими ступенями медицини мали право вступати у медичну службу по відомству міністерств: внутрішніх справ, народної освіти, без обмеження перебування за «межею осілості», крім столиць: Москви, Санкт-Петербурга та їх губерній¹¹¹.

Вибори на посади провадилися за єврейськими куріями окремо від християнських. Чиновники з корінного населення мали вплив на процес виборів і часто сприяли тому, що євреї не отримували виборні посади¹¹². До того ж, сам процес виборів проходив неорганізовано та з обмеженим електоратом. Право голосування за кандидатів на місцеві посади самоврядування мала дуже мале число жителів. До виборів кожна міщанська громада обирала від свого стану гласних міської думи. Кожна гільдія обирала кандидатів окремо. У цехах також висували своїх кандидатів, а для регулювання внутрішніх проблем призначали посади ремісничого голови, цехових старшин тощо¹¹³.

Загалом, законодавство регулювало питання державної служби євреїв, окреслюючи сферу їх допуску до обрання в такі органи міського самоврядування, як магістрати, ратуші, міські думи. Євреї, що були

---

¹⁰⁹ Історія державної служби в Україні: документи і матеріали. В 5 томах. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 4 (1775–1913). – Док. 380. – Ст. 46. – С. 390.

¹¹⁰ Історія державної служби в Україні: документи і матеріали. В 5 томах. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 4 (1775–1913). – Док. 380. – Ст. 56. – С. 392.

¹¹¹ Історія державної служби в Україні: документи і матеріали. В 5 томах. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 4 (1775–1913). – Док. 380. – Ст. 57. – С. 391.

¹¹² Доценко В. О. Шевченко А. Є. Правове становище єврейської громади Російської імперії в період царювання Миколи I 1825-1855 роки. Європейські перспективи. – 2015. – Вип. 7. – С. 10.

¹¹³ Архипова Т.Г., Румянцева М. Ф., Сенин А.С. История государственной службы в России: XVIII–XX века: Учеб. пособие. – М., 1999. – С. 40.

приписані до міщанського стану, за логікою станово-корпоративного устрою, не могли не отримати певного впливу в загальноміських органах самоврядування. Проте, не зважаючи на формальне визнання права євреїв на державну службу, їх доступ до цієї діяльності та отримання посад були суттєво обмежені з боку законодавства (у будь-якому випадку, в незалежності від етноконфесійного складу окремих міст та містечок, євреї не мали права на кількість посад більшу, ніж третина від всіх місць). Опір чинили також чиновники на місцях, фактично впливаючи на перебіг виборів на посади¹¹⁴.

Так, адміністративно-управлінські посади та кар'єра у цій сфері були заборонені для євреїв навіть із належною освітою. До того ж, саме здобуття освіти, як середньої, так і вищої, обмежувалося числом євреїв у кожному загальному навчальному закладі. Таким чином, ставлення російської влади до євреїв було неоднозначним та постійно коливалося від незначних ліберальних покращень до ще більших обмежень і безправ'я. Політика Російської імперії щодо всіх не титульних народів завжди несла в собі шовіністичний характер¹¹⁵.

Обмеження виборчих прав євреїв були характерними для періоду реакційно-консервативної політики наступників Олександра II. За Міським положенням 1892 р. євреїв узагалі позбавляли виборчого права. Влада в губерніях все ще могла призначати євреїв до депутатського складу за власним рішенням, проте їх число уже обмежувалося 10% від загального об'єму посад. Це ще раз свідчить про посилення антисемітської політики Олександра III. Щоправда, цю норму на місцях інколи порушували на користь євреїв, за винятком губернських міст, де контроль і тиск влади був

---

¹¹⁴ Абакумова Е. В. Правовое положение евреев в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01: теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. – М., 2014. – С. 7.

¹¹⁵ Кальян С. Антиеврейська політика царського уряду (1889-1907 рр.) / С. Кальян // Єврейська історія та культура кінця XIX початку XX ст. : зб. матеріалів X міжнар. наук. конф. (28-30 серпня 2002 р.). – К. : Ін-т Юдаїки, 2003. – С. 19.

суттєвішим. Наприклад, у 1905 р. у Миколаївській думі, за її списками, євреї обіймали 20 посад серед 102 посад гласних¹¹⁶.

За Олександра II було прийнято рішення щодо створення нового Міського положення. Комісії для відповідної роботи було створено у ряді міст на початку 1862 р. Їх було, загалом, 509, серед них – близько 170 комісій працювали в містах «межі осілості». Окремі комісії заявляли про актуальність допущення євреїв до управління на рівні з корінними мешканцями, наприклад – Староруська та Житомирська, де жила велика чисельність євреїв¹¹⁷. Разом з тим, частина комісій наполягала на відділенні євреїв в окрему виборчу курію, хоча ці пропозиції були відхилені. При цьому в проєкті Положення було обмежено число євреїв у складі управ до половини загальної кількості посад, а також заборонялося євреям обіймати посади міських голів.

Загальна комісія зі створення Міського положення пропонувала зняти всі обмеження, що торкалися євреїв. Проте за клопотаннями, зокрема, міністра внутрішніх справ А. Є. Тимашева та князя А. Б. Лобанова-Ростовського було збережено структуру, в якій євреї не мали переважати третину складу міських управ і не могли головувати. Проєкт роздільних виборів за куріями чинності не набув¹¹⁸.

У 1873 р. Комісія зі створення тексту Міського положення для міст західних губерній підняла питання про містечкове самоврядування. Вона дійшла висновку, що євреї складали більшу частину населення містечок «смуги осілості», тому допустила їх до посад міщанського старости або голови міщанської управи, але тільки в окремих випадках і за дозволу міністра внутрішніх справ¹¹⁹.

---

¹¹⁶ Мельник І. В. Політика російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці XVIII – XIX ст. // Чорноморський літопис. – 2014. – №10. – С. 43.

¹¹⁷ Миндлин А. Император Александр II и еврейский вопрос. – С. 72.

¹¹⁸ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи. – СПб., 1877. – Т. 3. – С. 58–59.

¹¹⁹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи. – СПб., 1879. – Т. 5. – С. 232.

В 1870 році до Міського положення були внесені на законодавчому рівні дореформені норми щодо кількості та правил участі євреїв у органах місцевого самоврядування.

Схвалений 1877 року Судовий статут торкався і обмеження права євреїв на обіймання посад присяжних засідателів. Зокрема, він коригував число євреїв, що могли претендувати на посаду присяжного у залежності від загальної кількості єврейського населення в конкретному повіті. Міські управи мали обов'язок вести списки тих осіб, що не мали права обрання до міських Дум за походженням. Крім того, що число євреїв в управах обмежувалася 10%, фактична їх присутність у складі місцевих самоврядувань міст та містечок була значно меншою. В таких містах, як Катеринослав, Кременчук, Одеса, Кривий Ріг та Київ, євреї в управах та Думах були презентовані тільки третиною від дозволеного обсягу посад¹²⁰. Численні протиріччя та невідповідності в законодавчих актах, циркулярах та роз'ясненнях щодо єврейського населення змушували владу постійно повертатися до нього з метою коригування чинного законодавства.

Окремою метою правового регулювання статусу євреїв було прагнення ліквідувати їх відособленість від іншого населення імперії. Це торкалося навіть зовнішнього вигляду євреїв, що мав специфічні риси, пов'язані із релігією. Департамент законів Державної ради в грудні 1870 р. відмітив, що прості заборони особливого одягу та зачісок не досягали мети «бажаного знищення відособленості євреїв»¹²¹. Для цього, на думку чиновників, потрібно було змінити весь уклад єврейського життя, тому Державна рада доручила міністру внутрішніх справ створити чергову комісію для пошуку засобів для послаблення їх відособленості. Нових законів про одяг вирішили не розробляти, натомість послаблення зв'язку між євреями пропонувалося

---

¹²⁰ Кальян С. Антиєврейська політика царського уряду (1889-1907 рр.) / С. Кальян // Єврейська історія та культура кінця XIX початку XX ст. : зб. матеріалів X міжнар. наук. конф. (28-30 серпня 2002 р.). – К. : Ін-т Юдаїки, 2003. – С. 63.

¹²¹ Материалы Комиссии по устройству быта евреев. – СПб., 1874. – Ч. 1. – С. 4–9.

досягти залученням дітей та юнацтва в загальні навчальні заклади та через зближення з християнським населенням¹²².

Міжвідомча комісія з влаштування побуту євреїв під керівництвом князя А. Б. Лобанова-Ростовського, що розпочала роботу 22 червня 1872 р., уклала програму діяльності за такими групами актуальних питань:

- Впорядкувати релігійне життя відповідно до державних норм;
- Запровадити облік єврейського населення шляхом метричних книг та ревізьких сказок.
- Уніфікувати станові та майнові права євреїв;
- Врегулювати громадський устрій євреїв.
- Впорядкувати справляння податків. Запровадити державну мережу шкіл для єврейського населення.
- Врегулювати місця основного проживання та можливих переселень євреїв¹²³.

Робота міжвідомчої комісії не відрізнялася постійністю та послідовністю, оскільки винесені в її програму положення на початок роботи вже були розглянуті та узгоджені, а деякі взагалі вирішити не вдалося. Проте комісія намагалася розглядати всю сукупність законодавчих актів, не виділяючи окремих питань, щоб вони не суперечили один одному. Зокрема, було опрацьовано матеріали Віленської комісії (1866–1870 рр.). За її висновками, євреї мали отримати рівні з іншим населенням права та змогу повсюдного поселення. Для сприяння цьому пропонувалося створювати комітети для допомоги та виділити кошти, а також створювати на місцях єдині християнсько-єврейські спільноти – міщанські, купецькі та ін.¹²⁴.

---

¹²² Там же. – С. 38.

¹²³ Дижур И.М. Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе. От 1860-х годов до революции 1917 г. – М.: Мосты культуры, 2002 – С. 176; Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (социальнополитическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904). – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2002. – С. 98.

¹²⁴ Котляр Ю. Образование и культура сельского еврейского населения юга Украины в первую треть XX века // Єврейська історія та культура кінця XIX початку XX ст.: зб.

Проте лобановська комісія не мала щодо цього одностайної позиції. Деякі її члени вважали, що права євреїв потрібно суттєво розширити, аж до досягнення рівних прав з усіма жителями імперії. Інші ж, наприклад, чиновник Міністерства внутрішніх справ В. В. Григор'єв, вважали, що допущення євреїв у «Великоросію» неможливе за збереження їх ідентичності і буде успішним лише тоді, коли буде знищена їх відособленість. Як наслідок відсутності чіткої позиції, комісія за дев'ять років свого існування не змогла створити жодного повноцінного законопроекту¹²⁵.

Не зважаючи на застарілий і обмежений підхід до регулювання правового статусу євреїв, певні прогресивні заходи все ж відбувалися. Наприклад, з 1877 р. до комісії увійшов старший юрисконсульт Міністерства юстиції Н. А. Неклюдов, а в 1880 р. – чиновник Міністерства внутрішніх справ В. Д. Карпов. Вони підготували доповідь «Про рівність євреїв», презентовану на її засіданні 1880 р. Автори розглядали ідею поступової та повної емансипації євреїв, першим заходом на шляху до цього досягнення пропонувався дозвіл на повсюдне проживання. Не зважаючи на те, що тези доповіді підтримала більшість членів, її новий голова, сенатор Д. Н. Мартинов, визнав їх передчасними. Він вважав, що право євреїв на поселення на всій території Російської імперії зашкодить іншому населенню¹²⁶. Голова комісії наказав створити контрдовідь, яка вплине на загальну позицію її членів. У березні 1880 р. Мартинова звільнили, а його посада залишилася вакантною, Комісія з цього часу більше не проводила засідань¹²⁷.

Законодавство Російської імперії в цілому декларувало свободу віросповідання, хоча на практиці ставлення влади до юдейства заледве можна розцінити як терпляче. Зберігався принцип, за яким тільки євреї, що

матеріалів X міжнар. наук. конф. (28-30 серпня 2002 р.). – К.: Ін-т Юдаїки, 2003. – С. 314.

¹²⁵ Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 21.

¹²⁶ Неклюдов Н. А., Карпов В. Д. О равноправии евреев (1880). – СПб, 1907. – С. 13–14.

¹²⁷ Миндлин А. Б. Правительственные комитеты... С. 55.

прийняли, в першу чергу, православ'я, або ж, як менш цінований варіант, іншу християнську релігію, могли мати повні права¹²⁸.

Для заохочення хрещення євреїв було знижено вік релігійного повноліття: він починався з 14 років, тоді як правове повноліття починалося з 21 року життя. За умови дозволу міністра внутрішніх справ також практикувалося хрещення і в більш ранньому віці. Ці заходи суперечили принципам віротерпимості¹²⁹.

Правовий статус євреїв щодо їх служби в армії також змінювався. Так, за Олександра II було дещо покращено умови вступу євреїв на солдатську службу. Зокрема, у 1860 р. євреї з нижчих чинів могли допускатися до служби у гвардії. Раніше євреї цього соціального прошарку могли отримати звання унтер-офіцера тільки коли відзначалися у боях. З 1861 р. звання унтер-офіцера для євреїв було доступним на загальних підставах. Разом з тим все ще діяла заборона на отримання чинів військових офіцерів та класних чинів.¹³⁰

Із січня 1871 р. працювала комісія для складання Положення про особову військову повинність в імперії та Царстві Польському. До обговорення питання щодо відбування повинності євреями до її складу запрошували єврейських діячів – професора Хольсона, барона Гінцбурга та ін. Вони голосували разом з іншими учасниками¹³¹.

Комісія вирішила питання можливості вступу на військову службу у добровільному порядку позитивним чином і більшістю голосів (30 проти 20).

---

¹²⁸ Гавриленков А. Ф. Политика государственной власти Российской империи в отношении Православной церкви, инославных конфессий и авраамических (нехристианских) вероисповеданий в 1721–1917 гг.; сущность, принципы, эволюция: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 07.00.02. – М., 2010. – С. 121.

¹²⁹ Комолятова А. Н. Этноконфессиональная политика Российской империи в отношении еврейского населения XIX – начала XX в.: по материалам Европейского Севера : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Помор. гос. ун-т. – Архангельск, 2009. – С. 15.

¹³⁰ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 35. – № 35562. – С. 388.

¹³¹ Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870-х годов в России. – М., 1952. – С. 211.

Проте питання призначення офіцерських чинів було закрито відмовою. Зокрема, опір йому чинив генерал-ад'ютант О. Р. Дрентельн, який вважав за можливе призначення офіцерських чинів тільки тим євреям, що мали вищу освіту¹³².

Згідно чинного рекрутського статуту, євреї мали відбувати повинність окремо від інших солдатів. Осіб для проходження служби єврейські общини обирали самостійно. Комісія для складання Положення про особову військову повинність постановила, що євреї мали відбувати повинність спільно з іншим населенням. Це було також зроблено для якомога глибшої асиміляції єврейського населення.

У 1873 р. було вирішено питання про надання євреям офіцерських чинів. Група ліберальних членів комісії, серед яких були великий князь Костянтин Миколайович, міністр внутрішніх справ П. А. Валуєв та ін., вважала за потрібне надати євреям права відносно державної служби, а офіцерські чини видавати згідно із особистими заслугами, а не етнічним походженням. Були й опоненти цієї думки, зокрема, військовий міністр Д. А. Мілютін, який вважав, що свобода в отриманні вищих армійських чинів потягне за собою надання повних прав у інших сферах, що було небажано. Не зважаючи на це, порядок отримання офіцерських звань євреями було схвалено, щоправда він дозволяв військовому міністру самостійно визначити частини військ, де євреї могли би стати офіцерами¹³³.

Однак практичного значення це рішення не мало. Вже 1875 року найвищим указом було заборонено допуск нижчих чинів – євреїв та добровольців з ним у військові та юнкерські училища. Отримання офіцерського звання для євреїв тепер було можливим тільки за успішного складання екзаменів на місцях навчання в порядку екстерну¹³⁴.

---

¹³² Там само. – С. 308.

¹³³ Миндлин А. Император Александр II и еврейский вопрос. – С. 74.

¹³⁴ Мельник І. В. Політика російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці XVIII – XIX ст. // Чорноморський літопис. – 2014. – №10. – С. 43.

Якщо в перші роки правління Олександра II були помітні ліберальні тенденції щодо формування правового статусу євреїв та його реалізації, то в другу половину його царювання політика щодо «єврейського питання» стала жорсткішою. За оцінками уряду, євреї систематично ухилялися від військової повинності. Для протидії цьому в 1874 р. було прийнято указ про перепис усіх євреїв чоловічої статі віком від 25 років, що мало сприяти забезпеченню їх обліку для набору на військову службу¹³⁵. Закон також значно знижував фізичні вимоги до призовників. Якщо траплявся недобір з єврейських общин, до служби притягувалися особи, що мали пільги за сімейним станом. Пільговий статус у цьому випадку у обов'язковому порядку підтверджувався поліцією. Для порівняння, християни-призовники, що мали пільги, могли привертатися до служби тільки за особливим вищим розпорядженням. Слід зауважити, що євреї дійсно часто ухилялися від військової служби, проте їх частка в армії була визначена більшою, ніж загальна частка серед населення країни¹³⁶.

Олександр III не відрізнявся ліберальною політикою щодо єврейського населення. Нові обмеження торкалися і прав на торгівлю, і питання надання дозволу на постійне проживання в окремих регіонах країни. Наприклад, розпорядженням 1880 року євреям заборонили постійно проживати та володіти нерухомим майном на території Війська Донського. Виняток було зроблено для осіб, що мали вчені ступені а також тим, хто уже мав нерухоме майно в оренді та винаймі – до завершення відповідних домовленостей.¹³⁷ Причиною нових жорстких правил була необхідність захисту донського козацтва від «єврейської експлуатації», що полягала в лихварстві, торгівлі алкоголем.¹³⁸

Питання повсюдного проживання євреїв намагалися вирішити різними шляхами. Наприклад, ще 1867 р. В. А. Долгоруковим, московським генерал-

---

¹³⁵ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – С. 170.

¹³⁶ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии. – С. 182.

¹³⁷ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 55. – № 60970. – С. 398.

¹³⁸ Особые журналы Совета министров царской России. – М., 1982. – С. 747.

губернатором, пропонувалося дозволити повсюдне проживання окремих фахівців, серед яких – фармацевти та стоматологи, адже ці спеціалісти були в дефіциті. Проте жоден з подібних проектів не було реалізовано, а сам Олександр II відповідав на всі пропозиції особистою відмовою. Врешті, рішення було ухвалено лише 19 січня 1879 р., коли окремий закон дозволив повсюдне проживання євреям, які мали вищу освіту, а також фармацевтам та їх помічникам, дантистам, акушеркам, фельдшерам і тим особам, що отримували відповідну фахову освіту.¹³⁹

Не зважаючи на окремі дозволи, за правління Олександра III закони, що обмежували життя євреїв у країні, стали більш жорсткими. Після убивства Олександра II країною прокотилася хвиля жорстоких заворушень, яку викликало проживання євреїв за «межею осілості», навіть у тих випадках, коли воно було врегульованим відповідними циркулярами¹⁴⁰. Щоб стримати невдоволення корінного населення, уряд підготував нові розпорядження, наприклад, «Тимчасові правила про євреїв» 1882 р. Вони слугували законодавчою базою для процесу виселення євреїв у «межу осілості»¹⁴¹. Крім того, встановлювалася фіксована норма для євреїв у вищих та середніх навчальних закладів, що становила 10% у «межі осілості» і лише 5% за нею¹⁴². Також стали жорсткішими вимоги до іноземних євреїв, що переїздили до Російської імперії, обмеження торкалися, в першу чергу, пересування країною, права володіння майном та землею, торгівлі, тощо¹⁴³.

За правління Миколи II (1894–1917 рр.) єврейські погроми стали частим явищем. Їх викликало невдоволення купців – місцевих жителів, котрі

---

¹³⁹ Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. 54. – № 59236. – С. 432.

¹⁴⁰ Кантор Р. Александр III о еврейских погромах 1881–83 гг. // Еврейская летопись / под ред. Л. М. Клячко, при уч. Л. М. Айзенберга, С. Г. Лозинского и И. А. Клеймана. – Петроград: Радуга, 1923. – С. 34.

¹⁴¹ Сонин М. П. Воспоминания о южнорусских погромах 1881 года // Еврейская старина. – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 209.

¹⁴² Нейман И. Как прикрепляли сибирских евреев к местам приписки (1885—1893) // Еврейская старина. – 1915. – Вып. III–IV (июль – декабрь). – С. 383.

¹⁴³ Тихонов А. К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 65.

потерпали від конкуренції євреїв. Антисемітизм процвітав, посилений забобонами та бездіяльністю влади. Від самої коронації нового імператора погроми відбулися в Кутаїсі (1895 р.), в Шполі Київської губернії, на Херсонщині (1897 р.). 19–21 квітня 1899 р. під час святкування православного Великодня відбувся погром у Миколаєві¹⁴⁴. Влада знала про його плани, проте військову допомогу надала надто пізно. Сам Микола II схвалював таку ситуацію, про що збереглися його особисті записки¹⁴⁵.

Політика підтримки антисемітизму мала негативні наслідки для самого імператора та стану країни в цілому. Наприклад, після Кишинівського погрому 6–7 квітня 1903 р. єврейська світова спільнота поспішила не тільки засудити бездіяльність поліції та влади, але й надати матеріальну допомогу постраждалим. Засудили владу і російські інтелігенти, серед них Л. Толстой¹⁴⁶. Президент Сполучених Штатів Америки у відповідь на погроми змінив умови отримання позик для царського уряду: євреям мали дозволити переміщатися та проживати на території Російської імперії вільно. Проте імператор не пристав на умови, через що більшість банків США та Європи відмовили йому у наданні позик¹⁴⁷.

Не розраховуючи на захист влади, євреї мусли захищатися власними силами, створюючи загони самооборони. Зокрема, такі загони діяли під час чергового погрому в Гомелі в серпні 1903 р. 36 учасників самооборони потрапили під слідство, а суд над ними викликав бурхливу реакцію не тільки в імперії, але й за її межами. Захисників звинувачували у заворушеннях, що

---

¹⁴⁴ Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. / А. Ю. Подольський // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 62.

¹⁴⁵ Дневник Алексея Сергеевича Суворина: Текст. расшифровка Н. А. Роскиной / Подгот. текста Д. Рейфилда и О. Е. Макаровой. – London: The Garnett press; М.: Независимая газета, 2000. – С. 528.

¹⁴⁶ Козырев О. Антиеврейские народнические прокламации в Украине (70-е – первая половина 80-х гг. XIX в.) // История еврейского народа. Материалы Шестой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: Пробел, 1999. – Ч. 2. – С. 100.

¹⁴⁷ Западные окраины Российской империи / Л.А. Бережная и др. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 287.

були ініційовані корінним населенням¹⁴⁸. Невдоволення як місцевих жителів, так і в єврейських громадах не вирішувалося владою ніяк, а ті заходи що все ж таки приймалися, не давали бажаного. Злісна байдужість влади до правового і фактичного стану єврейських громад сприяла, певним чином, і подіям 1905 року¹⁴⁹.

Після маніфесту 17 жовтня 1905 р. нова хвиля неконтрольованих погромів прокотилася імперією. Серед місцевого населення розповсюджувалися агітаційні матеріали чорносотенців, а також підроблені накази влади з «дозволом гуляти, убивати та грабувати жидів»¹⁵⁰.

За твердженням дослідника Л. Берднікова, влада Російської імперії у вирішенні «єврейського питання» зіткнулася з проблемами, яких не було в інших розвинутих країнах Європи, оскільки там емансипацію євреїв уже завершили, і досить успішно. А на початок 1880-х рр. в Російській імперії проживало до 67% всього єврейського населення світу, однак вони мали права менші, ніж у будь-якій з інших країн. Так, лише приблизно 7% всього єврейського населення імперії проживало за межами «смуги осілості»¹⁵¹.

У березні 1905 р. в Вільнюсі, за рішенням представників єврейських общин 32 міст було створено «Союз для досягнення рівноправності єврейського народу в Росії». Його основною метою було отримати євреями всіх прав, якими володіло корінне населення. В тому числі, «Союз повноправності» мав боротися з погромами та захищати принципи єврейської освіти і релігії¹⁵².

---

¹⁴⁸ Гомельский процесс // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1908–1913. – С. 188.

¹⁴⁹ Безаров А. Т. Социально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX века // Исторична панорама. Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – Вып. 9. – С. 12.

¹⁵⁰ Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. – С. 64.

¹⁵¹ Бердников Л. На перепутье. Александр II и евреи. – С. 14.

¹⁵² Нечволодов А. Д. Император Николай II и евреи. – М.: Институт русской цивилизации, 2015. – С. 57.

«Союз повноправності» узяв участь у перших парламентських виборах Російської імперії, за якими думський мандат отримали 12 єврейських представників. Проте вже 8 червня 1906 р. імператор розпустив Думу, і «єврейське питання» залишилося настільки ж не вирішеним та повним протиріч, як було і при попередниках Миколи II¹⁵³. Імператор не розглядав проєкти, пов'язані із розширенням правового статусу євреїв, відповідаючи на них відмовою. Це торкнулося також досить обережного проєкту П. Столипіна 1906 р., за яким «межу осілості» пропонувалося навіть не скасувати, а дещо розширити¹⁵⁴. «Записка про права проживання та пересування євреїв», пропонована Миколі II до розгляду Міністерством внутрішніх справ, в дуже делікатній формі містила пояснення юридичної та соціальної незахищеності євреїв. У ній пропонувалося, зокрема відмінити хоча би деякі обмеження проживання та діяльності євреїв. Проте боротьба за відміну «межі осілості» завершилася поразкою для єврейських громад та тих чиновників, що прагнули змінити їх правовий статус на краще¹⁵⁵.

Як висновок слід підкреслити, що законодавство, яке визначало правовий статус єврейського населення на території Російської імперії, від початку мало обмежувальний характер, який не вдалося поліпшити навіть ліберальними реформами Олександра II. Щодо «єврейського питання» політика 1864–1917 рр. суттєвих рішень, що поліпшували б правовий статус євреїв, не запропонувала, тому більшість євреїв залишалася безправною та, як наслідок, незахищеною і знедоленою частиною російського суспільства.

---

¹⁵³ Полян П. Географические арабески: пространства вдохновения, свободы и несвободы. – М.: ИКАР, 2017. – С. 139.

¹⁵⁴ Коковцев Н. В. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919. – Париж, 1933. – Т. I. – С. 164–165: «...при Хвощинском я помог в составлении доклада Столыпина к Государю о равноправии евреев. Столыпин поручил составление доклада А.И. Гучкову. Гучков Хвощинскому, а последний мне. Я пригласил Г.Б. Слиозберга и барона Давида Гинзбурга и передал им целиком все дело. Государь нашел доклад Столыпина несвоевременным, и, как Столыпин понял, все дело было в том, что жена Государя не позволила ему дать «свободу» евреям».

¹⁵⁵ Миронов Б. Н. Управление этническим многообразием Российской империи. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2017. – С. 219. З пос.на: РГИА. – Ф. 1276. – Оп. 2. – Д. 45. – Л. 121–174.

2.2. Судова реформа 1864 р. та євреї

За ліберальними реформами Олександра II євреї отримували такі ж виборчі права, як і інші категорії населення. У Земському положенні та нових судових статутах, схвалених 1864 року, не було обмежень для євреїв¹⁵⁶. Вони, не регулюючи питання, негласно відкривали їм шлях до адвокатської та судової діяльності, а також і до участі у земствах. Однак, за набуттям чинності нових судових статутів у дев'яти західних губерніях було означено, що число присяжних-євреїв не мало перевищувати співвідношення євреїв до всього населення конкретної місцевості. Також заборонялася участь присяжних-євреїв у розгляді справ про злочини проти віри¹⁵⁷.

Якщо інші реформи, наприклад, відміна кріпосного права 1861 р. або військова реформа 1874 р. мали певний вплив на стан єврейських общин та їх відносини з іншим населенням імперії, надаючи їм певну свободу, то саме Судова реформа 1864 р. була спрямована на подолання дискримінації євреїв та подолання патріархального архаїчного укладу їх життя у власних общинах¹⁵⁸. Цікаво, що навіть слово «єврей» зустрічалося в тексті судових статутів лише в одному випадку: коли описувався процес судових розглядів справ «вихрестів» та регулювалися правила недопуску євреїв у якості свідків у таких справах¹⁵⁹.

Євреї могли не тільки обіймати посади присяжних, але й ставати практикуючими адвокатами, для чого не було інших обмежень, крім наявності освіти та практики. Завдяки ліберальним послабленням, деякі євреї змогли займати посади в прокуратурі та Сенаті. Наприклад, єврейський юрист А. Думшевський вважався одним з кращих фахівців з цивільного

---

¹⁵⁶ Миндлин А. Император Александр II и еврейский вопрос. – С. 74–75.

¹⁵⁷ Мыш М. И. Руководство к русскому законодательству о евреях. – СПб., 1898. – С. 405.

¹⁵⁸ Baberovski J. Autirtatie und Justiz: Zum Verhaltnis vor Rechtsstaatlichkeit und Ruckstandigkeit im ausgehenden Zarenreich, 1864–1914. – Frankfurt a M., 1996. – S. 11.

¹⁵⁹ Брамсон Л. М. Судебная реформа и евреи // Восход. – 1889. – №11–12. – С. 7.

права та обіймав посаду обер-секретаря Сенату¹⁶⁰. Проте на місцях, далеких від великих міст, присутність євреїв у судах та інших органах юстиції не заохочувалася. За негласними розпорядженнями місцевої адміністрації, поступово євреїв витіснили як з посад присяжних засідателів, так і з адвокатської практики.

Важливою складовою Судової реформи 1864 р. була надана нею можливість євреям займати посади в судах та вести юридичну практику в містах навіть поза «смугою осілості» без обов'язкового прийняття православної віри¹⁶¹. Оскільки судова влада відділялася від адміністративної, вперше в історії за час перебування євреїв на території Російської імперії, вони отримали змогу захищати представників свого народу та віри в судах. Це мало особливу важливість для євреїв, що були звинувачені в тяжких кримінальних злочинах на політичній основі.

Формування суспільно-правової інституції присяжних повірених, що мали відповідну освіту, а також право присяжних на об'єднання в корпорації на базі окружних судів давали можливість євреям більш ефективно провадити захист одновірців¹⁶². Завдяки положенням Судової реформи, адвокати отримували два інструменти боротьби за інтереси євреїв:

- Безпосередня участь у судових засіданнях. Цим правилом корпорації присяжних повірених користувалися сповна;
- Звернення з петиціями в Сенат як від імені представників єврейського капіталу, так і від власного. Таким чином, єврейські юристи виконували функцію штадлану, що йшло на користь у справах єврейських злочинців¹⁶³.

---

¹⁶⁰ Думашевский, Арнольд Борисович / В. М. Нечаев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1890—1907. – Т. 2. – С. 430.

¹⁶¹ Брамсон Л. М. Судебная реформа и евреи. – С. 8.

¹⁶² Шустрова Т. В. От депортации в Вавилон к Первой русской революции: Версия национального развития российской ветви еврейского народа в духовно-политическом контексте Ветхого Завета. – М., 2019. – С. 301.

¹⁶³ Клиер Дж. Д. Круг Гинцбурггов и политика штадланута в императорской России // Вестник Еврейского университета в Москве (ВЕУМ). – 1995. – № 3 (10). – С. 40.

За визначенням Б. Горовіца, завданням штадлана було впливати на ставлення представників влади до судової справи та викликання в них якщо не симпатії, то схильності до допомоги та сприяння справі. Для цього використовувалися як докази, так і прості підкупи¹⁶⁴.

На хвилі лібералізму реформеного часу у 1870-х рр. почав формуватися прошарок дипломованих євреїв-юристів. Законодавча реформа давала адвокатам таку ж владу, яку мали до того часу лише імператорські чиновники. Саме тому, завдяки реформі, євреї вперше могли мати певну реальну владу у суспільстві країни, які постійно обмежувала всі сфери їх життя¹⁶⁵.

Оскільки позиція Олександра II не відрізнялася відкритим антисемітизмом, на зміну йому прийшов антисемітизм іншого штибу – його практикували місцеві виконавчі органи на корінне населення. Цілком імовірно, що означені поступки та надання євреям хоч якоїсь свободи дій, здалися владі надто великими¹⁶⁶.

Відповідно до рішення Державної ради, узгодженого в 1884 р., правила обмеження присяжних-євреїв розповсюджувалися на такі губернії Російської імперії: Таврійську, Херсонську, Полтавську та Катеринославську¹⁶⁷.

Не зважаючи на це, популярність реформованих судів серед євреїв зростала. Так, часто саме до них, а не до рабинських судів воліли звертатися євреї, що прагнули віднайти справедливості в торгівельних чи сімейних справах¹⁶⁸. Єврейський юрист Ілля Оршанський відмічав, що в 1870-х роках у південних губерніях Російської імперії судова діяльність рабинів значно

---

¹⁶⁴ Горовиц Б. Еврейские интеллектуалы Российской Империи. – М.: Три квадрата, 2017. – С. 159.

¹⁶⁵ Горовиц Б. Еврейские интеллектуалы Российской Империи. – С. 188.

¹⁶⁶ Миндлин А. Император Александр II и еврейский вопрос. – С. 76.

¹⁶⁷ Раскин Д. «Еврейский вопрос» в документах высших государственных учреждений Российской империи XIX – начала XX вв. // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сб. науч. тр. – СПб.: Петербургский Еврейский университет, 1993. – С. 62.

¹⁶⁸ Натанс Б. За чертой. – Berkley–Los-Angeles–London: University of California Press, 2002. – С. 353.

зменшилася, тоді як нові суди частіше розбирали справи євреїв¹⁶⁹. І. Оршанський вважав, що така популярність цивільного суду над релігійним зумовлена промислово-торговим характером діяльності євреїв південних губерній, а це, у свою чергу, викликало велику кількість фінансових питань, правових та торгових конфліктів, тощо.

Для розуміння гендерної політики в середині єврейських общин важливо відмітити, що в нові суди зверталися єврейки, що прагнули вирішити питання розлучення. Жінки зверталися, переважно, у реформовані суди, де їх справи документувалися і розглядалися зі світських позицій, а не релігійних, як те мало місце в рабинських судах¹⁷⁰.

Однак вже з початку 1889 року потребувався особистий дозвіл від міністра юстиції для того, щоб євреї (або інші представники нехристиянських віросповідань) могли обіймати посаду присяжного повіреного. Також суттєво обмежувалася адвокатська діяльність євреїв¹⁷¹.

Не зважаючи на це, єврейська адвокатська спільнота постійно розвивалася та поповнювалася новими фахівцями. Наприклад, в Російській імперії на 1889 рік на долю євреїв припадало до 14% від усіх присяжних повірених та ще близько 43% помічників присяжних повірених¹⁷². У Санкт-Петербурзі 1880-х років число євреїв-адвокатів становила від 22% до 40%. В Одесі на 1886 рік євреї-повірені становили 49% загальної кількості посад. В Одеському судовому окрузі на 1890 рік більше 68% помічників присяжних повірених були євреями¹⁷³. Велику чисельність практикуючих адвокатів-євреїв можна пояснити тим, що вони, на відміну від таких же спеціалістів

---

¹⁶⁹ Оршанский И. Г. Евреи в России. – С. 381–382.

¹⁷⁰ Freeze C. The Litigious Gerusha: Jewish Women and Divorce in Imperial Russia // Nationalities Papers. – 1997. – Vol. 25. – №1. – P. 91.

¹⁷¹ Нариси з історії та культури євреїв України. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 68.

¹⁷² Слезкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 168–169.

¹⁷³ Там же. – С. 170.

іншого походження, не могли претендувати на посади при вищих освітніх закладах і тому замість науки обирали практику¹⁷⁴.

Завдяки можливості почати кар'єру в адвокатській сфері, навіть з подальшими утисками, багато євреїв з юридичною освітою змогли побудувати блискучу кар'єру в судочинстві. Серед них – А. Я. Пассовер, М. М. Винавер, Г. Б. Сліозберг, І. В. Гессен.

Після убивства Олександра II думка громадськості щодо євреїв у судовій системі розділилася. Частина ліберально налаштованих діячів та їх прихильники вважали, що євреї мають не тільки брати участь у судочинстві, але й отримати всі права нарівні з корінним населенням. Проте інша частина була налаштована агресивно та категорично проти. До прикладу, найавторитетніший адвокат того часу Ф. Н. Плевако, вважав що до юридичної практики не мають бути допущені навіть охрещені євреї¹⁷⁵.

Судові статuti набували чинності поступово. Державна Рада підкреслила, що їх розповсюдження має відбутися в чотирирічний термін. На практиці заміна старих статутів новим продовжувалася більше, ніж 25 років¹⁷⁶. Причому на місцях допускалися неточності та порушення.

Про ефективність та швидкість реформених змін можуть свідчити такі дані: перші суди нового взірця було відкрито у 1866 р. в Московській, Санкт-Петербурзькій, Володимирській, Псковській та Тверській губерніях. Тільки в 1876 р. нові суди було відкрито в губерніях Царства Польського. 1896 року реформа дійшла до Архангельської губернії, а рік згодом були замінені суди в губерніях Сибіру¹⁷⁷.

Оскільки процес реформування судової системи був досить непослідовним та проходив територією Російської імперії довго, на деяких територіях євреї взагалі не отримали ніякої користі з ліберальних поблажок

---

¹⁷⁴ Pomeranz W. Justice from Underground: the History of the Advokatura // Russian Review. – 1993. – Vol. 52. – P. 392.

¹⁷⁵ Шустрова Т. В. От депортации в Вавилон к Первой русской революции. – С. 340.

¹⁷⁶ Немытина М. В. Суд в России: вторая половина XIX - начало XX вв / Дисс-я на соискание степени д.ю.н.. – М.: Академия управления МВД, 1999. – С. 108.

¹⁷⁷ Там само. – С. 123.

Олександра II, оскільки на зміну їм прийшла реакційна політика Олександра III. Наприклад, дев'ять губерній Західного краю почали впроваджувати положення Судової реформи тільки в 1871 р., і до 1881 р. там було запроваджено лише інституцію мирових суддів. Вже 1883 року євреям було заборонено обіймати більше посад присяжних, ніж було встановлено новими нормами, а адміністрація судів отримала право знімати євреїв з посад без роз'яснень та попереджень¹⁷⁸. Ці обмеження стали основою рішень влади 1889 року, коли на всій території імперії було суттєво обмежено умови на прийом євреїв до адвокатури.

Разом зі впровадженням нових судів, було суттєво обмежено дію судових установ старого взірця. Курс на їх обмеження було розглянуто та схвалено на основі проєкту, розробленого Д. Н. Блудовим. З жовтня 1865 р. вступили у дію Тимчасові правила, за якими, зокрема, губернатори були позбавлені права відмінити судові рішення, скоротилися процесуальні терміни, а підсудні отримали право присутності під час докладу судам за їх справою та вносити заперечення. У цьому Тимчасові правила по відношенню до старих судових установ стали більш ефективними, ніж заміна деяких з них на нові¹⁷⁹.

Реформи Олександра II стали причиною не тільки певного покращення рівня життя євреїв, але й спровокували поділ думок серед корінного населення щодо євреїв. Якщо частина з них підтримувала антисемітські ідеї, то відтепер деякі представники інтелігенції виступали проти утисків євреїв, тощо.

Проте після убивства Олександра II стан євреїв погіршився, адже його наступник, Олександр III, за думкою історика П. Зайончковського, мав

---

¹⁷⁸ Сугацька Н., Щукін В. Особливості дії законодавства Російської імперії по відношенню до євреїв у південноукраїнських землях (кінець XVII – початок XX ст.) / Матеріали п'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми». – Івано-Франківськ, 2016. – С. 31.

¹⁷⁹ Блинов И. А. Судебная реформа 20 ноября 1864 г.: историко-юридический очерк. – Пг.: Сенат. тип., 1914. – С. 54.

«зоологічну ненависть до євреїв»¹⁸⁰. Саме за його підтримки було створено та набуло чинності положення «Про порядок приведення в дію правил про євреїв». Документ, виданий 3 травня 1882 р., отримав у народі назву «Травневих правил». Згідно з ними, євреям заборонялося поселятися у сільській місцевості, мати нерухомість поза містами і містечками, тощо. Крім того, «Травневі правила» аж до 1904 р. обмежували діяльність єврейської інтелігенції на рівні із біднотою. Це значило, що євреї не мали змоги брати участь в організації судочинства та займати там посади, навіть якщо мали освіту. Правила, які історик М. Штереншис назвав «кріпосним правом для євреїв», були відмінені лише в 1917 р. Тимчасовим урядом¹⁸¹. Так, 20 березня 1917 року було прийнято постанову «Про відміну віросповідних та національних обмежень». У документі було наведено список із близько 140 законів, які потрібно було скасувати для подолання обмежень для не титульних націй Російської імперії¹⁸².

Отже, правовий статус євреїв у період від 1864 р. до 1917 р. регулювався законодавчими актами, що були схвалені раніше. За чинним законодавством євреї не мали права вільного пересування та проживання, бути чиновниками та виборними посадовцями. Статус євреїв еволюціонував у залежності від ліберальних реформ Олександра II, коли євреям було надано певні свободи. Разом з тим, він змінився на гірше під впливом реакційних перетворень Олександра III та непослідовної політики Миколи II.

Завдяки Судовій реформі 1864 р. євреї отримали змогу не лише вести юридичну практику, але й користуватися новими судами у вирішенні цілого спектру власних справ (від регулювання торгівельних інтересів до розірвання шлюбів). Не зважаючи на подальші реакційні обмеження, євреї продовжували довіряти новим світським судам більше, ніж рабинським, а також будувати кар'єру в судовій сфері та юриспруденції.

---

¹⁸⁰ Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX столетия. – М., 1970. – С. 107.

¹⁸¹ Штереншис М. Евреи: история нации. – Герцлия: Исрадон, 2008. – С. 387.

¹⁸² Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим–Москва, 2002. – С. 143.

РОЗДІЛ 3.

Злочинність серед євреїв і судочинство

3.1. Причини злочинів та їх основні види

Російський публіцист І. С. Аксаков підозріло вважав, що: «єврей винний не стільки індивідуально, скільки саме як член нації чи син свого народу: одним словом, шкідливість єврейська – властивість національна, властивість євреїв як нації»¹⁸³. Це визначення можна вважати поясненням «злочинів», скоєних євреями. На переконання дослідника Семена Гольдіна саме у другій половині ХІХ століття до традиційних єврейських рис додалися расовий і ідеологічний компоненти¹⁸⁴.

Основними видами злочинів єврейського населення були такі: адміністративні правопорушення: несплата податків та штрафів за заборгованість протягом довгого строку, таємний перехід кордону, неявка в суд у якості свідка, тощо. Розповсюдженими злочинами кримінального типу були шахрайство, зокрема, фальшування монет та паперових еквівалентів грошей, фінансових паперів, митних товаро-транспортних паперів, лотерейних білетів (зокрема, іноземних), контрабанда тощо.

Ухиляння від служби в армії, або висування замість себе стороннього «добровольця» до призову розповсюдилися особливо після Військової реформи 1874 р. Також, хоч і достатньо нечасто, євреї скоювали кримінальні злочини (нанесення тяжких тілесних ушкоджень, убивство тощо). Зі зростанням соціально-політичної напруженості та посиленням консервативної політики дому Романових євреї частіше стали скоювати злочини політичного характеру, брати активнішу, ніж раніше, участь в угрупованнях організованої злочинності тощо¹⁸⁵. До злочинів політичного

---

¹⁸³ Аксаков І. С. Обезвредятся ли евреи, преобразовавшись в культурный слой? // Наше знамя – русская народность. – М.: Институт русской цивилизации, 2016. – С. 425.

¹⁸⁴ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – Т. 2. – С. 343.

¹⁸⁵ Дижур И.М. Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе. От 1860-х годов до революции 1917 г. – М.: Мосты культуры, 2002. – С. 218.

характеру входять адміністративні порушення (порушення громадського спокою тощо), виготовлення агітаційного матеріалу, ввезення контрабанди агітаційного характеру та підробних документів для учасників політичного руху, участь у організації та проведенні страйків, маршів, вуличної агітації, участь в організації та реалізації терористичних актів.

До кінця XIX ст. не існувало регулярної кримінальної статистики. Навіть сьогодні у більшості країн статистика етнічної належності злочинців не ведеться відкрито. За даними Короткої Енциклопедії Євреїв, в умовах галута, тобто перебування євреїв поза межами власної держави, виникла певна статистика саме єврейської злочинності, що пов'язано із зростанням антисемітських настроїв у Російській імперії на кінець XIX ст.¹⁸⁶. Ворожа налаштованість корінного населення призводила до того, що у конкретних фактах окремих правопорушень, зчинених євреями, суспільство знаходило «підтвердження» неіснуючої підвищеної криміногенності євреїв. Разом з тим, єврейські та проєврейські дослідники і публіцисти знаходили підтвердження того, що злочинність у юдеїв була розповсюджена значно менше, ніж у корінних етносів. Статистичні дані щодо єврейської злочинності, зібрані в 1880–1883 рр. на території Російської імперії, досліджувалися окремою Комісією для перегляду чинних законів про євреїв, яку очолив граф К. І. Пален¹⁸⁷. Її було створено за указом Олександра III від 1883 р. Результатом роботи спеціалістів став висновок про необхідність поступової відміни антиєврейського законодавства. Головним аргументом комісії була підвищена частка єврейської злочинності: у загальній кількості засуджених в країні було 4% євреїв, а у 15 губерніях «межі осілості» цей показник сягав 13,2%. Це, на думку членів комісії, могло статися при збільшенні проступків, яким надавали характеру злочину, порівняно з іншим населенням. Закони до євреїв ставали більш суворими, навіть незначні порушення кваліфікувалися

---

¹⁸⁶ КЕЭ. – 1994. – Т. 7. – С. 338.

¹⁸⁷ Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. — М.— Иерусалим, 1994. – Т. 2 (1881–1917) – С. 190.

як злочини¹⁸⁸. Більш диференційований підхід єврейських дослідників до опрацювання тих самих статистичних даних дав геть інші результати. Узявши до уваги, що євреї були здебільшого міськими жителями у 1880–1883 роках, дослідники прийшли до висновку, що в містах 15 губерній «межі осілості» було лише 14,2% євреїв серед міщанського та купецького стану. З них частка осуджених становила 27,7%¹⁸⁹. При цьому за даними А. Каппелера, на середину XIX ст. у 8 з 15 губерній «межі осілості» євреї становили більше 3/4 від загальної кількості купецького стану, а також були помітною часткою у стані купців 1-ї гільдії¹⁹⁰. Таким чином, відсутність об'єктивної статистики щодо євреїв перешкоджає точному встановленню їх кількості для порівняння з чисельністю інших засуджених злочинців.

До кінця XIX ст. кількість опублікованих статистичних матеріалів як у Російській імперії, так і в інших європейських країнах зростала. Це дозволило зробити висновок, що євреї скоювали злочини одного типу частіше, ніж неєвреї. Наприклад, шахрайством займалося у Німеччині в 2,04 рази більше євреїв, ніж неєвреїв, а в Угорщині цей показник дорівнював 4,02¹⁹¹. При цьому в цілому рівень злочинності євреїв був нижчим, ніж у представників інших етносів. Наприклад, на 1885 р. у Віленській губернії на 10 тис. євреїв приходилося 14 злочинців, коли серед неєвреїв кількість злочинців була рівна 29. У Ковенській губернії, відповідно, 8,9 проти 36,5 злочинців на 10 тис. населення. У Гродненській губернії на 1885 р. злочинців було 10,6 та 22,5 на 10 тис. населення¹⁹².

У Російській імперії ця тенденція зберігалася і на початку XX ст., тоді коли в інших країнах, де були численні єврейські общини, відбувалося

---

¹⁸⁸ Преступность // Краткая энциклопедия евреев. – М.: Красный пролетарий, 1992. Т.6. – С. 765.

¹⁸⁹ Там само. – С. 766.

¹⁹⁰ Каппелер А. Россия – многонациональная империя. – М.: Традиция – Прогресс-Традиция, 2000. – С.104.

¹⁹¹ Миронов Б. Н. Управление этническим многообразием Российской империи. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2017. – С. 307.

¹⁹² Каппелер А. Россия – многонациональная империя. – С. 767.

поступове зближення як характеру, так і рівня злочинності євреїв та неєвреїв. Таким чином, специфіка злочинності єврейського етносу в Російській імперії була зумовлена не етнічними чи релігійними особливостями, а тими обставинами соціально-економічного та політичного життя, які мали місце від середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. Інші етноси, як правило, були схильні покладати відповідальність за злочин одного єврея на всю общину, що доповнювалося громадянським та політичним безсиллям і їх незахищеністю¹⁹³.

Серед своєрідних адміністративних правопорушень, певним чином пов'язаних із шахрайством, слід виділити «таємну оренду» земель та сільськогосподарських об'єктів євреями через підставних осіб, що не мали на це права. Мотиви таких правопорушень дуже прості: самі власники нерухомого майна здавали в оренду чи навіть продавали євреям свої наділи та виробничі споруди, щоб збагатитися, розвинути бізнес та підтримати маєтки статками. Як бачимо, в основі такого роду «правопорушень» лежить уміння євреїв розвивати економіку, що було стримуване владою і заважало конкуренції¹⁹⁴.

Основними причинами адміністративних правопорушень були: незнання російських законів єврейським населенням, особливо в умовах постійної зміни окремих розпоряджень та впровадження нових обмежень. Коли йшлося про несплату обов'язкових податків, частково причиною цього була неплатоспроможність євреїв, а у ряду випадків вони не були присутні в місці постійного проживання, подорожуючи у справах, тощо. Хоча не можна повністю виключити небажання євреїв сплачувати податок, особливо в

---

¹⁹³ Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (социальнополитическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904). – М.: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 2002. – С. 89.

¹⁹⁴ Бородій А., Завальнюк О., Федьков О. Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал .- Київ. - 2020. - Вип. 4. – С. 195.

умовах зросту невдоволення реакційною політикою після відносно ліберального правління Олександра II¹⁹⁵.

Специфічною рисою єврейської злочинності в «межі осілості» була низька розповсюдженість тяжких видів злочинів, за виключенням таких міст, як Одеса, де євреї зближувалися з неєврейськими злочинцями. Формуванню специфічного характеру злочинності приляло те, що протягом багатьох століть основними дозволеними видами діяльності для них були ремесла та торгівля, а правова безпомічність перед постійною погрозою втратити доходи провокувала їх на агресію до вороже налаштованих неєвреїв¹⁹⁶.

Організована злочинність є тим видом кримінальних порушень, які активно розвинулися якраз у другій половині XIX ст. Основними центрами організованих банд стали великі міста, не тільки Санкт-Петербург чи Москва, але й Київ, Ростов-на-Дону, Нижній Новгород. Окремим центром злочинності в цей час вважалася Одеса, основою причиною цього слід вважати портовий характер міста та національну різноманітність його населення. Євреї займали важливе місце в одеському злочинному світі. Протизаконна діяльність одеських євреїв при цьому мала суттєві відмінності від злочинних справ євреїв США чи Австро-Угорщини. Євреї цих країн вкрай нечасто йшли на скоєння злочинів, пов'язаних із насиллям, концентруючись на шахрайстві, економічних та фінансових махінаціях, шантажі тощо. Вони не сформували власну злочинну структуру, мало відрізняючись від інших іммігрантських злочинних спільнот¹⁹⁷. На відміну від них, євреї Одеси брали участь у всіх видах протизаконної діяльності. Причина криється в тому, що єврейська біднота, не маючи можливостей інтеграції в суспільство та розвитку, могла розраховувати лише на організовані вуличні банди, які взаємодіяли з різними етноконфесійними спільнотами Одеси. Завдяки літературній творчості

---

¹⁹⁵ Rogger H. Russian Ministers and the Jewish Question. – London: Palgrave Macmillan, 1986. – С. 106.

¹⁹⁶ Там само. – С. 197.

¹⁹⁷ Воробьев А. От татей к главарям: история организованной преступности в России. – Ел. Ресурс. – URL: <https://zotyach7.livejournal.com/2419770.html>. (дата звернення: 08.04.2021)

І. Бабеля відбулася своєрідна романтизація одеського злочинного світу та ролі євреїв у ньому¹⁹⁸.

Однією з тенденцій кримінального світу в ХІХ ст. була фемінізація злочинності. За даними на другу половину ХІХ ст., частіше за все жінки здійснювали такі правопорушення: крадіжки, грабунок, шахрайство. При цьому до суду частіше за все жінки притягувалися як співучасниці. Схоже, що стан жінки у російському суспільстві прямо впливав на її роль та місце у злочинному світі, тож правові та моральні обмеження діяли і таким цікавим чином¹⁹⁹. Однією з найбільш відомих злочинниць Російської імперії була Софія Іванівна Блювштейн, що увійшла в історію під прізвиськом «Сонька Золота Ручка». Вона спеціалізувалася на ювелірних крадіжках, а газети так часто друкували репортажі про реальні та вигадані злочини Блювштейн, що навіть пов'язали її з діяльністю злочинної спільноти «Червонні валети». Крадійку, не зважаючи на славу невловимої, часто заарештовували, доки в кінці 1880-х не визначили мірою покарання заслання на Сахалін, де Блювштейн померла через кілька років після звільнення²⁰⁰.

Фальшування грошей було тою сферою, де євреї безумовно лідирували, навіть не зважаючи на досить низький загальний рівень єврейської злочинності. Фальшування монет та банкнот вимагало великого досвіду та володіння ремеслами, в тому числі й ювелірними: литво, чеканка, художнє гравіювання. Саме таких експертів було багато серед євреїв, при досить низькій частці майстрів-неєвреїв. На українських територіях локалізація фальшування грошей співпадала з основними центрами розселення та життя євреїв: Київ, Одеса, Дрогобич, Станіславів, Львів, Бердичів тощо. Ці ж міста були і платформою для основного первинного збуту підроблених грошей²⁰¹.

---

¹⁹⁸ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры 1794-1881. – М.: Гешарим, 1995. – С. 68.

¹⁹⁹ Штереншис М. Евреи: история нации. – Герцлия: Исрадон, 2008. – С. 312.

²⁰⁰ Воробьев А. От татей к главарям: история организованной преступности в России. – Ел. Ресурс. – URL: <https://zotvch7.livejournal.com/2419770.html>. (дата звернення: 08.04.2021)

²⁰¹ Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового

Євреї фальшували гроші з тих причин, що не мали достатніх можливостей для вибудовування кар'єри та успішної інтеграції в суспільство Російської імперії. Саме тому їм доводилося вдаватися до шахрайства, щоб забезпечити себе та свої родини. Фальшування відбувалося тою чи іншою мірою від часів перших єврейських поселень у «межі осілості»²⁰².

Проте найбільш розвинувся цей вид шахрайства після російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли збільшилася емісія кредитних білетів (на суму близько 1133 млн. руб. на 1879 р.), які підробляти було досить легко, порівняно з металевими грошима²⁰³. Грошові еквіваленти майже не забезпечувалися реальною цінністю (золотом), а державна скарбниця не могла зміцнити курс кредитних білетів через тотальний дефіцит ресурсів. Саме тому цей час був можливістю для фальшивомонетників впровадити в обіг власні підробки для збагачення. Крім монет та паперових грошових еквівалентів, євреї підробляли цінні папери а також іноземні лотерейні білети, тощо²⁰⁴.

Для запобігання ввезенню низькопробних, тобто підробних монет на територію Російської імперії було запроваджено Монетний статут, чинний з 1857 р²⁰⁵. Для протидії фінансовим злочинам діяло також Уложення про покарання. Зокрема, за його ст. 568 під загрозою конфіскації майна заборонялося ввозити з-за кордону іноземні монети низької проби. Проте на

ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав, 2021. – С. 6.

²⁰² Там само. – С. 12.

²⁰³ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. – СПб: Политехника, 1993. – С. 13.

²⁰⁴ Бойко-Гагарін А. С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії // Соціум. Документ. Комунікація. – Переяслав-Хмельницький, 2020. – Спецвипуск. № 8/2. – С. 21.

²⁰⁵ Систематический сборник законов о евреях, составленный Л.М. Роговиным. – СПб., 1913. – С. 154.

практиці закон не виконувався, щоправда, сприяв обмеження обігу іноземних монет та конфіскації дрібного срібла²⁰⁶.

Контрабанда товарів була тим видом злочинів, з яким в Російській імперії найчастіше брали участь євреї. Контрабандистська діяльність класифікувалася як вид кримінального злочину, тому за неї передбачалися суворі покарання – конфіскація незаконно ввезеного майна, штрафи та позбавлення волі. Особливості правового врегулювання таємного ввезення європейських чи азійських товарів були зафіксовані у Митних статутах 1857 р. та 1892 років²⁰⁷. Згідно з ними, будь-який товар, що не був описаний та завірений у вантажній документації, вважався контрабандою. Крім того, часто контрабандою визнавали будь-які товари, що ввозилися на територію держави. «Будь-який товар, ввезений на човні до російського берега прикордонної ріки, що знаходиться поза митницею, визнається таємно ввезеним»²⁰⁸. Згідно ст. 1539 Митного статуту 1859 р., навіть товари, що не обкладалися податком, та були виявлені ввезеними поза таможеню, могли бути конфіскованими або на них накладався штраф у розмірі 10% від вартості ввезеної контрабанди. Якщо власник товару не являвся до митниці у семиденний строк, весь товар конфіскувався²⁰⁹. Цікаво, що контрабанда, хоч і була кримінальним злочином, могла каратися як судовими, так і митними органами, що передбачало швидке розглядання справ, часто – з порушеннями. Значним чином це торкалося «осіб з особливим статусом», саме так Митний статут визначав євреїв. По відношенню до них, крім

---

²⁰⁶ Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Випуск 46. – С. 224.

²⁰⁷ Макаров Н., Савосина Н. Правовые меры противодействия контрабанде в таможенном законодательстве: историко-правовой опыт // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – Иркутск : БГУЭП, 2014. – №1. – С. 110.

²⁰⁸ Таможенный устав по европейской и азиатской торговле. – СПб., 1887. – С. 225.

²⁰⁹ Беляев Д. История русского законодательства. – СПб, 1999. – С. 348.

встановленого покарання за контрабанду, в обов'язковому порядку реалізувалося «виселення за сто верст від кордону»²¹⁰.

Кваліфікована контрабанда, тобто організована групою осіб, каралася згідно ст. 755 Митного статуту 1892 р. Мірою покарання була конфіскація контрабандного майна та передача у виправні арештантські роти осіб, причетних до злочину. За його багаторазове порушення передбачалася конфіскація не тільки увезених незаконно товарів та штрафування, але й позбавлення осіб, причетних до злочину, всіх прав та заслання до Сибіру²¹¹.

Євреї займалися такими правопорушеннями, як таємний проїзд через кордон та ввезення іноземної валюти, часто в формі монет низької якості, з цілком зрозумілих причин. Це пов'язано із бажанням уникнути обліку, що вівся як для збору подушних виплат, так і для мобілізації в лави армії, тощо. Євреї також боялися конфіскації майна та перевищення повноважень митниками і поліцією²¹².

За Військовою реформою 1874 р. євреї також мали відбувати військову повинність та захищати батьківщину нарівні з іншими підданими імператора, проте вони намагалися ухилитися від служби. Відсоток таких правопорушників становив, за різними даними, від 30% до 50% від загальної чисельності військовозобов'язаних юдеїв, що провокувало владу до нових переслідувань та репресивних заходів²¹³. За характером ухилень видно не тільки небажання євреїв служити в армії, а й їх ставлення до Російської імперії, яку більшість з них не вважали своєю батьківщиною²¹⁴. За вимогами Талмуда кров євреям варто проливати лише за Ізраїль, а не за землі Росії. Це багато що пояснювало у їхній суспільній поведінці.

---

²¹⁰ Кисловский Ю. Г. Контрабанда: история и современность. – М.: 1996. – С. 104.

²¹¹ Таможенный устав по европейской и азиатской торговле. – СПб., 1887. – С. 245.

²¹² Доценко В. О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43. – С. 97.

²¹³ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – С. 332.

²¹⁴ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. – С. 355.

«Військовий перепис» 1875 р. збирав дані про тих євреїв, що мали обов'язок строкової служби. За списками перепису євреї проходили у якості іноземних громадян, хоча таких прав, як інші іноземці, вони не мали, підпорядковуючись особливому законодавству, розробленому саме для їх обмеження²¹⁵. Згідно з цим переписом, наприклад, у 1875 році у Київській губернії було зареєстровано більше 300 нових євреїв²¹⁶. За такими списками вівся не тільки призов, але й розшук тих, хто ухилявся від нього.

Ухиляння від рекрутської служби було частим злочином, за який євреїв також переслідували в судовому порядку. Причин можна виділити кілька: небажання приділяти час військовій службі з ризиком для здоров'я та життя і без можливості заробітку, а також релігійна неприязнь до справи, що пов'язана з убивствами²¹⁷. До того ж, якісна служба в лавах армії вимагала від призовників хоч якоїсь мотивації, яку часто підвищували через патріотизм. Проте цей метод був дієвим тільки для титульних етносів, а євреї, які не вважали Російську імперію своєю батьківщиною, навіть прийнявши православ'я, не мали майже ніякої мотивації. Немало сприяло ухилянню й те, що євреї майже ніколи не могли отримати офіцерський чин, тобто мусили служити в найнижчих званнях, без права військової кар'єри²¹⁸. Євреї навіть наймали «добровольців», які б за грошову винагороду служили б за них. Хоча такі факти розкривалися, а звинувачені в відхиленні від служби євреї призивалися на примусовій основі²¹⁹.

Однією з характерних причин злочинів серед євреїв слід вважати межу єврейської осілості, адже там перебувала велика чисельність єврейського люду. Часто не вистачало роботи й тому у пошуках коштів для життя євреї вдавалися до порушень закону. Про це писав міністр фінансів Михайло

---

²¹⁵ Россия. Демография еврейского населения Российской империи (1772–1917) // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1997. – Т. 7. – С. 513.

²¹⁶ ДАКО. – Ф. 12. – Оп. 3. – Спр. 40. – Арк. 5.

²¹⁷ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – С. 387.

²¹⁸ Там само. – С. 388.

²¹⁹ Трофімук-Кирилова Т. Найм «добровольців» як спосіб ухилення єврейських громад від виконання рекрутської повинності // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 25. – С. 136.

Рейтерн, вважаючи що їх скупчення не сприяє зайнятості традиційними промислами та торгівлею, в той час, як інші регіони держави потребують посередників і купців²²⁰.

Причин до скоєння злочинів різного характеру було багато. Криміналіст та юрист Г. Тард, що досліджував явище злочинності, вважав, що основною причиною делінквентності, як крайньої форми девіантної поведінки, була саме соціальна девіація. Так, особи, що були схильні до злочинів, в незалежності від етнічної приналежності чи фізіономічних показників, як вважалося на початку XIX ст., вчиняли правопорушення через низьку соціальну адаптивність²²¹. Іншими словами, для скоєння злочину потенційному правопорушнику потрібно було лише мати слабку мораль та приклад перед очима. Це частково пояснює, наприклад, чому саме євреї не мали власної організованої злочинності, проте в місцях, де така існувала, поступово деякі члени єврейської общини приєднувалися до неї²²².

Основною причиною контрабанди було намагання збагатитися та отримати кошти не тільки для сім'ї, але й для розвитку власної справи. Оскільки євреї часто були ремісниками, організація майстерні вимагала великого капіталовкладення в інструменти, матеріали, тощо. Проте займатися контрабандою було досить небезпечно, тому біднота на це наважувалася вкрай нечасто в безвихідних ситуаціях²²³.

Варто відзначити, що частина випадків судового переслідування євреїв провадилася без змісту злочину, тобто за помилковими звинуваченнями. Причиною цьому були антисемітські настрої серед корінного населення та намагання позбиткуватися з євреїв, що за думкою багатьох представників

---

²²⁰ За: Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. С. 353.

²²¹ Тард Г. Преступник и преступление / Пер. В. Выставкиной, под ред. М. Гернета. – М.: 1906. – XX. – 324 с.

²²² Лелюх В., Чванова Л. Трактовка асоціальної девіантності и делінквентності: історический аспект // Вестник КемГУ. – 2014. – №1 (57) – Т. 2. – С. 248.

²²³ Воробьев А. От татей к главарям: история организованной преступности в России. – Ел. Ресурс. – URL: <https://zotych7.livejournal.com/2419770.html>.

титульних етносів «пили православну кров»²²⁴. Насправді такі прецеденти часто пов'язані із намаганням корінних жителів усунути конкуренцію, що створювали євреї у ремеслах, торгівлі, фінансовій та банківській справі, тощо. Частина наклепів, які розглядалися судами, пов'язана із лихварством євреїв – так певні особи намагалися вирішити питання боргів. У винокурній справі та торгівлі алкоголем наклепи також пов'язані із боргами населення, що не мало змоги розрахуватись за спожиті товари тощо²²⁵.

3.2. Політичні злочини

Політичні злочини євреїв напряму пов'язані із безсистемною та недалекоглядною політикою російських імператорів щодо юдеїв. Чим далі заходила свавілля щодо євреїв, яке часто негласно підтримувалося вищим керівництвом держави, тим сильніше зростало невдоволення та обурення євреїв²²⁶. Особливо це торкалося масових погромів, що після убивства Олександра II (1881 р.) прокотилися імперією²²⁷. Євреї не отримували захисту та підтримки від влади, а дії з самозахисту кваліфікувалися поліцією та судами як злочин. Тому все частіше євреї брали участь у революційних рухах, які поширювалися і до 1905 року набули характеру організованої злочинності²²⁸.

На політичну злочинність євреїв впливала, в першу чергу, дискримінаційна та часто репресивна політика російських імператорів, серед яких найменш войовниче налаштованим був лише Олександр II. Його наступник Олександр III був відкритим антисемітом, та вважав погроми

---

²²⁴ Гаухман М. Дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 261.

²²⁵ Дубнов С. М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. – М. – Петроград, 1923. – С. 42.

²²⁶ Тихонов А. К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 71.

²²⁷ Безаров А. Т. Социально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX века // Исторична панорама. Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – Вып. 9. – С. 26.

²²⁸ Сонин М. П. Воспоминания о южнорусских погромах 1881 года // Еврейская старина. – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 209.

помстою за пролиття крові Христа. Микола II продовжив його лінію ставлення до євреїв, чим немало провокував тих на спротив. Так, Микола II у 1905 р. щиро вважав, що 90% революціонерів та соціалістів – «жиди», а погроми є природньою і правильною реакцією «добрих людей» на заколотників та руйнівників ідилії²²⁹. Таким чином, Микола II був переконаним, що євреї беруть участь у революційному русі не для того, щоб досягти рівності, а щоб використати її для поневолення Росії²³⁰.

Євреї приєднувалися до революційного руху особливо активно після масових погромів. Наприклад, на період 1871–1873 рр. доля євреїв у народницькому русі становила 4–5%. На кінець 1880-х рр. вона дорівнювала вже близько 35–40%, що, на думку дослідника Є. Харбера, становило критичну масу в російському революційному русі²³¹.

Серед єврейської молоді все більшої популярності та розповсюдженості набували соціалістичні ідеї. Це сприяло створенню в жовтні 1897 р. Загального єврейського робітничого союзу в Білорусі, Литві, Польщі та Росії (Бунд). Організація на автономній основі увійшла до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) в 1898 р.²³²

На початку ХХ ст. кількість євреїв у РСДРП та партії есерів значно збільшилася. У меншовиків, що конкурували з РСДРП, кількість членів єврейського походження також була великою. Обидва лідери меншовиків, Ю. Мартов та П. Аксельрод, були євреями²³³. Після революційних подій 1905 р. у суспільстві склався стереотип про домінування євреїв у партіях із лівим соціалістичним характером. Офіційна влада та поліція боялися масової участі євреїв у політичному русі, особливо після 1905 р., причиною цього могли бути як антисемітські настрої, так і розуміння важкого становища

---

²²⁹ Löwe H.-D. *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772–1917*. – San Francisco: Routledge, 1993. – P. 122.

²³⁰ Ферро М. Николай II. – М.: Международные отношения, 1991. – С. 19.

²³¹ Haberer E. *Jews and revolution in nineteenth-century Russia*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 117.

²³² Там само. – P. 121.

²³³ Штереншис М. *Євреї: історія нації*. – Герцлія: Исрадон, 2008. – С. 287.

євреїв, яке провокувало не тільки їх участь у політичних рухах, але й затьотість. Саме тому жандармські керівники завжди ретельно відслідковували активність лівих елементів²³⁴.

У загальному потоці народництва розвивалися окремі політичні організації²³⁵. Активною була участь євреїв у першій політичній організації на теренах Російської імперії – Південноросійському союзу робітників, що була створена в Одесі в 1875 р. Про важливість організації та її актуальність свідчить те, що владою вона була розцінена як вкрай небезпечна, через що була ліквідована вже 1876 року²³⁶. Одеські народники намагалися не тільки взяти участь у всеросійському революційному русі, але й працювати для покращення умов життя робітників на місцях. Зокрема, ними були організовані страйки на заводах Фалька, Гульє-Баншарда та Белліно-Фендеріха, де умови праці та оплати були вкрай важкими для спеціалістів та простих робочих, серед яких були і ремісники-євреї²³⁷.

Погроми 1881–1883 рр. віддалили євреїв від руху «Народна воля», що став на позиції антисемітизму. На думку дослідника Є. Харбера, на цей час їх присутність в рядах організації не перевищувала 5%. Лише на початку ХХ ст. євреї знову почали активно вступати в ряди народників – до 40%²³⁸. Роль євреїв у народницькому русі, як зауважує єврейський дослідник Е. Черіковер, зводилася до технічної роботи та обслуговування²³⁹. При цьому в 1860–1870 рр. у народницьких організаціях працювали такі талановиті та освічені євреї, як М. Нагансон, П. Аксельрод, А. Зунделевич, О. Аптекман, Л. Гінзбург,

---

²³⁴ Венгерська В.О. Національні громадські організації Наддніпрянської України в умовах революції 1905-1907 рр. / Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2009. – С.164.

²³⁵ Ихтенберг Б. С. Южно-российский союз рабочих. – М.: Мысль, 1974. – С. 124.

²³⁶ Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов / Под. ред. А. Панкратова – М., 1950. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 97.

²³⁷ Ихтенберг Б. С. Южно-российский союз рабочих. – С. 138.

²³⁸ Haberer E. Jews and revolution in nineteenth-century Russia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 115.

²³⁹ Чериковер Э. Иди-революционерн ин Руссланд ин ди 60-ер ун 70-ер йорн // Христорише шрифтин. – Вильно, 1939. – С. 68.

Гр. Гольденберг тощо²⁴⁰. Не зважаючи на здебільшого мирний підхід у питаннях обрання методів для діяльності, євреї також брали участь і в терористичних актах. Наприклад, учасники організації «Народна воля» в 1879 році створили терористичну групу «Свобода або смерть», у яку увійшли два єврея – Айзек Арончик та Григорій Гольденберг. Зокрема, вони брали участь у підготовці убивства Олександра II. Арончика було засуджено на довічне ув'язнення, він помер у засланні. Гольденберга, звинуваченого в розповсюдженні антиурядової агітації, було вислано до Архангельської губернії під нагляд поліції. Йому вдалося втекти від нагляду та потрапити до Харкова, де він підготував напад на губернатора Д. Кропоткіна та поранив урядовця. Після цього Гольденберга схопили та відкрили судове провадження. В процесі розслідування терорист викрив своїх товаришів, а усвідомивши зраду, повісився в камері в'язниці 15 липня 1880 р²⁴¹.

Свідчення Гольденберга лягли в основу судового «Процесу Шістнадцяти», провадження за яким було відкрито 1880 року. За ним до суду було притягнуто ще одного єврея – члена «Народної волі», Аарона Зунделевича²⁴². Він був причетний до організації підпільних друкарень в Санкт-Петербурзі та брав участь у терористичних актах. Зунделевича засудили до безстрокової каторги, де він відбув 25 років до смерті. Інший звинувачений в рамках «Процесу Шістнадцяти» – Лейзер Цукерман, якого засудили до 8 років каторги в Якутії. Через 5 років Цукерман наклав на себе руки, не діждавшись звільнення²⁴³. Усі вироки «Процесу Шістнадцяти» та передуючий їм процес Гольденберга провадилися Петербурзьким військово-

---

²⁴⁰ Локшин А. Е. История евреев в России конца XVIII – начала XX в. в современной зарубежной историографии // НАНР. Реферативный журнал. Серия 5. История. – 1997. – №1. – С. 34.

²⁴¹ Чернухин В. Как евреи в народ ходили и что из этого вышло // Хадашот. – 2020. – Хешван 5781. – №10. – Ел. Ресурс. – URL: <http://hadashot.kiev.ua/node/1627> (дата звернення 26.04.2021)

²⁴² Там само.

²⁴³ Кудряшев В. Н. «Черный передел», «Народная воля» и еврейский вопрос: реакция русского народничества на еврейские погромы 1881 г. / Вестник Томского гос. Ун-та. – 2011. - №349. – С. 94.

польовим судом. Військово-польові судові інстанції, в цілому, займалися більшою частиною актів політичної злочинності євреїв.

У терористичній діяльності брали участь також жінки. Серед них слід згадати Гесю Гельфман, яку за політичну агітацію засудили до 2 років каторги в 1877 р. У 1881 р. звільнена Гельфман взяла участь у підготовці замаху на життя Олександра II. Її та 5 інших активістів засудили до смертельного вироку через повішення, проте через вагітність виконання судового рішення відклали до народження дитини. Гельфман померла у в'язниці, не отримавши належної медичної допомоги²⁴⁴.

Участь у політичних організаціях брали не тільки євреї з великих міст, де на них впливала російська інтелігенція та учасники всеросійського політичного руху, а й уродженці містечок. Двома найбільш популярними серед юдеїв політичними рухами були загальноросійські партії соціал-демократів (есдеки) та соціал-революціонерів (есери)²⁴⁵. На думку дослідника Ю. Анісіна, не зважаючи на зв'язки місцевих груп з Бундом та загальноросійськими організаціями, євреї відрізнялися, в першу чергу, повагою до монархії та намаганням не порушувати закон своєю діяльністю²⁴⁶. Про повагу до монархії навіть серед активних учасників політичного руху також говорить у своїх мемуарах П. Венгерова²⁴⁷.

Зокрема, на території Полісся найбільш активним у плані політичних рухів був Мінськ, де частка євреїв була більшою, ніж інших народів²⁴⁸. Маня Вільбушевич та Генріх Шаєвич тут створили Незалежну Єврейську Соціалістичну Партію (НЕРП). Євреїв, причетних до діяльності НЕРП, а

---

²⁴⁴ Иохельсон В., Кантор Г. Геся Гельфман. Материалы для биографии и характеристики. – Пг.–М.: Былое, 1922. – С. 12.

²⁴⁵ Анисин Ю. Национальные проблемы России в программах и тактике партий революционно-демократического лагеря. – М., 1991. – С. 56.

²⁴⁶ Анисин Ю. Участие евреев в деятельности Полесских организаций политических партий России на рубеже XIX–XX вв. – Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2018. – С. 43.

²⁴⁷ Венгерова П. Воспоминания бабушки. Очерки культурной истории евреев России в XIX веке. – Москва, 2003. – С. 90.

²⁴⁸ Ратнер М. Б. Эволюция национально-политической мысли в русском еврействе. – Пб., 1907. – С. 27.

також соціал-демократів, було видано поліції одним із учасників партії, Меєром Мейєровичем²⁴⁹. Всіх було притягнуто до допитів, за результатами яких частину було вислано за територію Російської імперії, а декого – депортовано з місць проживання на нові, в «межі осілості», для проживання під наглядом поліції без права покидати обрану місцевість. Цікаво, що справа розглядалася не судовими органами, а винятково поліцією та прокуратурою²⁵⁰.

Серед поліських есдеків, яких було 15, 8 були євреями: Фрума і Фрада Гезенцвей, Фрума Брегер, Израель і Мендель Мошанські, Мойсей Шнеєрсон, Израель Брунштейн, Мойсей Лібензон²⁵¹. Одним з групи виявився зрадник, за свідченнями якого було проведено обшук на квартирі Мойсея Лібензона, де було виявлено 186 найменувань агітаційних матеріалів, у тому числі й листівки, віддруковані в Харкові. Також деякі листівки з виявленого масиву були надруковані у Николаєві²⁵². За результатами судового розгляду Лібензона було заслано до Сибіру, а його товариші були ув'язнені у місцевих пенітенціарних закладах²⁵³.

Революційний тероризм в Російській імперії був масштабним процесом переслідування та систематичного використання насильницьких методів впливу на чиновників та інших представників влади. За оцінками А. Гейфман, жертвами лівих радикалів в ХІХ ст. стало більше 100 осіб, кількість терористичних актів – приблизно 40. А вже з 1901 по 1911 рр., на зростаючій хвилі невдоволення політикою влади, кількість жертв терористичних актів перевищила 16 тис. осіб, враховуючи поранених²⁵⁴.

---

²⁴⁹ Там само. – С. 28.

²⁵⁰ Диманштейн С. Очерк революционного движения среди еврейских масс. 1905. // История революционного движения в отдельных очерках / Под. ред. М. Покровского. – М., 1927. – Т. 3. – С. 114.

²⁵¹ Диманштейн С. Очерк революционного движения среди еврейских масс. 1905. – С. 116.

²⁵² Сборник документов и материалов «Еврейское наследие на Николаевщине». – Николаев: Атолл, 2014. – С. 34.

²⁵³ Агурский С. Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863–1917). – Минск, 1928. – С. 34.

²⁵⁴ Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917 / Пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – С. 17.

«Політичні справи» розслідувалися не судами присяжних, а військовими судовими органами, оскільки небезпека їх полягала не тільки у нанесенні шкоди окремим посадовцям, але й у розхитуванні політичної стабільності в державі²⁵⁵. Микола II вважав, що революція 1905 р. була справою євреїв, бо ті досягнувши рівності, знищать самодержавну владу.

Гейфман відзначає, що наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. до радикальних терористичних угруповань все частіше приєднувалися представники етнічних меншин. Крім кавказьких та прибалтійських народностей, велику частку терористів становили євреї²⁵⁶. Євреї були вихідцями з найнижчих соціальних груп, бідних, неосвічених та безправних. Лідери політичних та терористичних організацій впливали на них, апелюючи до національних почуттів та трактуючи супротив владі у якості руху за національне звільнення²⁵⁷.

Євреї, які брали участь у революційному русі, об'єднувалися для захисту своїх громад від погромів, вдавалися до фінансових зборів для підтримання своєї діяльності. Так, у 1897 р. було створено організацію «Бунд» (Союз єврейських робітників). Вона стала першою з усіх, яка презентувала суто єврейські інтереси як в суспільно-політичному житті Російської імперії, так і в революційному русі²⁵⁸. Його терористичні акти та впровадження страйків на невеликих виробничих об'єктах, негативно впливали на життя в самих єврейських общинах²⁵⁹. На піку своєї популярності «Бунд» включав у себе до 34 тис. членів (на 1906 р.)²⁶⁰. Для того, щоб страйки та марші не привертали уваги поліції та невідворотних арештів, учасники «Бунду», крім радикальних мір, використовували «біржі».

---

²⁵⁵ Там само. – С. 19.

²⁵⁶ Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917. – С. 41.

²⁵⁷ Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917. – С. 43.

²⁵⁸ Миллер А. «Народность» и «нация» в русском языке XIX века: подготовительные наброски к истории понятий // Российская история. – ИНИОН РАН. – 2009. – №1. – С. 152.

²⁵⁹ КЕЭ. – 1994. – Т. 7. – С. 340.

²⁶⁰ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. 2010. – С. 783.

Це форма пікету, яка включала в себе імітацію мирної прогулянки, коли з'являлися представники поліції чи силових структур²⁶¹.

Діяльність «Бунду» тісно пов'язана із таким видом злочинів, як ввезення контрабанди. Якщо вище нами було описано випадки ввезення товарів та грошей, що не відповідали товарно-транспортним документам та еталонам, то політична контрабанда була представлена агітаційними матеріалами, забороненою літературою, листами від політичних діячів еміграції тощо. Відомий такий випадок: 14 жовтня 1902 року в Ризі було затримано 16-річного єврея, що ввозив 4 ящики з подвійним дном на пароплаві «Остзее». В багажі була виявлена лише частина агітаційного матеріалу, оскільки такі ж самі листівки з'явилися наступного тижня біля синагог в Ризі та Варшаві²⁶². Для контрабанди використовувалися так звані «вікна», тобто митні дільниці, де «Бунд» мав своїх агентів – підкуплених хабарями чи учасників інших революційних рухів. Зокрема, агітаційна контрабанда ввозилася через Хотин, Гусятин, Сатанів, Волочиськ та Кам'янець-Подільський²⁶³.

З одного боку, участь євреїв у політичних організаціях була викликана цілком зрозумілими причинами, серед яких основною було невдоволення обмеженими правами та неможливістю отримати права, які мали титульні народи Російської імперії. З іншого боку, цьому процесу так чи інакше заважали антисемітські настрої серед населення. Так, серед представників рухів «Чорний переділ» та «Народна воля» була розповсюджена ідея про єврея як буржуа та «кулака», що оббирав простий народ та мав бути знищеним чи депортованим з території країни²⁶⁴. Тому не можна залишити поза увагою те, що навіть серед представників політичних та революційних

---

²⁶¹ Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.) / Автореф. дис. ... докт.істор.наук. – Київ, 1999. – С. 15.

²⁶² Безаров А. Т. К вопросу о месте и роли Бунда в процессах Первой русской революции // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. История. – 2018. – Т. 63. – Вып. 4. – С. 1082.

²⁶³ Там само. – С. 1088.

²⁶⁴ Кудряшев В. Н. «Черный передел», «Народная воля» и еврейский вопрос: реакция русского народничества на еврейские погромы 1881 г. / Вестник Томского гос. Ун-та. – 2011. - №349. – С. 92.

рухів й організацій були антисеміти, що ускладнювало інтеграцію в них євреїв. У листах єврейського поета Х. Бяліка, що був свідком революцій 1905 р. та 1917 р., знаходячись на той час в Одесі, є слова, що ілюструють настрої серед революційної єврейської молоді: «Само собою зрозуміло, що ця праця (революція) – здійснювалася іншими. А ми, витончена єврейська молодь, залишилися в стороні. Ми заперті в кімнаті, штовхаємося і нічого не робимо. Туга, туга...»²⁶⁵.

Окремим видом політичних судових переслідувань євреїв були справи, сфабриковані владою через такі інстанції, як прокуратура, тощо. Основною причиною створення сфабрикованих справ була нестабільність соціально-політичної сфери. Користуючись розповсюдженням антисемітських ідей, які поширювалися чорносотенцями, влада фабрикувала судові карні переслідування, що мали основною метою відволікти корінне населення від цілої низки актуальних проблем та активізувати реакційно-консервативні настрої серед населення. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.) стала яскравою демонстрацією ставлення влади до євреїв.

Суть кримінального провадження, до якого був притягнутий київський міщанин-єврей Менахем Мендель Бейліс, полягала у звинуваченні його у ритуальному вбивстві православного неповнолітнього Андрія Ющинського²⁶⁶. Справа була повністю сфабрикована, через що вона стала резонансною, спонукаючи до активної відсічі не тільки єврейські общини, але й громадських активістів. Царська юстиція підробила справу з ціллю призупинення в країні демократичних реформ, а також щоб активізувати консервативно-реакційні сили і відволікти громадськість від інших політичних та соціально-економічних проблем, що визрівали в імперії²⁶⁷.

---

²⁶⁵ Бялик Х. Н. // Игрот (письма). – Тель-Авив, 1938–1939. – Т. 2. – С. 5.

²⁶⁶ Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса // Короленко В.Г. Собрание сочинений. – М., 1955. –Т. 9. – С. 314.

²⁶⁷ Найман О. Володимир Короленко, «Справа Бейліса» та сучасні націонал-шовіністи в Україні // Євреї в Україні: історія та сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2019. – С. 100.

Фальшивість справи була очевидною, адже за десятьма заповідями Тори заборонено вбивство людини. Щоправда, згідно тексту Книги Левіт (Лев: 17: 12–13) могла використовуватися в ритуалах кров жертвенної тварини, проте судовий опис убивства Ющинського суперечив усім нормам ритуалів, які могли би практикуватися юдеями²⁶⁸. Слідство тривало два роки, поки очільник відділу розшуку київської поліції, М. Красовський, не встановив особи справжніх злочинців. Ними виявилися професійні злочинці, що стояли на обліку у поліції, Сингаєвський та Рудзинський, що ще раз довело помилковість звинувачення Бейліса. Красовського за непроведене розслідування звільнили від служби. Фінальне судове засідання у «Справі Бейліса» було проведене восени 1913 р. Присяжні засідателі визнали ритуальні мотиви убивства, проте вина Менделя Бейліса визнана ними не була, і тому звинувачуваний був виправданий і звільнений²⁶⁹.

«Справа Бейліса» продемонструвала, що навіть при зміні змісту поняття «єврей» з суто релігійного на національно-расовий ставлення до юдаїзму не змінилося²⁷⁰. Корінне населення і влада вважали, що юдаїзм є кривавою релігією фанатиків²⁷¹. Прецедент зі «Спрavoю Бейліса» вкотре довів, що більшість представників бюрократії щиро вірили в існування серед євреїв «бузувірських сект», що ті використовували в обрядах людську кров²⁷².

Щойно закінчилося слідство за звинуваченням М. Бейліса, у листопаді 1913 р. було відкрито подібне провадження, що в історіографії має назву

---

²⁶⁸ Справа Бейліса: Погляд із сьогодення // Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу в справі Бейліса (Київ, 28–29 жовт. 1993). – К., 1994. – С. 24.

²⁶⁹ Гаухман М. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Український історичний журнал. – 2013. – №6. – С. 114.

²⁷⁰ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. – С. 368.

²⁷¹ Rogger H. Russian Ministers and the Jewish Question. London: Palgrave Macmillan, 1986. – P. 73.

²⁷² Rogger H. The Beilis Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicolas II // Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia. - University of California Press, 1987. – P. 48.

«Фастівська справа»²⁷³. У Фастові 27 листопада 1913 р. було знайдено тіло єврейського хлопчика, Йоссея Пашкова (Пасикова). У скоєному злочині звинуватили батька жертви, Фроїма Пашкова. Київська поліція у розслідуванні справи виявила реального вбивцю – Івана Гончарука, що до цього випадку вже 10 разів перебував під слідством за різні злочини²⁷⁴.

Не зважаючи на ці обставини, київська прокуратура намагалася таким чином вплинути на слідство, щоб інсценувати його як випадок ритуального убивства російської дитини євреєм. Зокрема, у такому змісті формувалася думка громадськості. Так, у Києві розповсюджувалися нічим не підтвержені чутки, що убивство Йоссея Пашкова є помстою за убивство А. Ющинського. Також були спроби підкупу свідків, зокрема, зафіксовано показання християнина М. Кобзаренко, що засвідчив намагання підкупити його для подання свідчень проти батька вбитого, Фроїма Пашкова²⁷⁵.

«Фастівська справа» також набула розголосу і викликала обурення як в демократичних колах, так і в єврейських общинах. Єврейський журналіст та громадський діяч Семен Анський особисто побував на місці злочину та переконався, що дитину убито навмисно для фабрикування справи, тільки убивця помилково обрав жертвою єврея, а не християнина. Прокурор Київської судової палати М. Чебишев, хоча й не підтримував євреїв в цілому, забезпечив об'єктивне слідство. Фінальне засідання суду, що відбулося 22 листопада 1914 р., визнало Фроїма Пашкова невинним і звільнило його від судового переслідування, виправдавши²⁷⁶.

Таким чином, єврейська політична злочинність була різноманітною за класифікацією, включаючи в себе як адміністративні порушення (порушення громадського спокою), так і більш серйозні злочини. Серед них – призови до

---

²⁷³ Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса // Короленко В.Г. Собрание сочинений. – М., 1955. –Т. 9. – С. 338.

²⁷⁴ Клугер Д. Перешедшие реку: очерки еврейской истории. – ХАМА, 2000. – С. 98.

²⁷⁵ Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса. – С. 341.

²⁷⁶ Гаухман М. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Український історичний журнал. –2013. - №6. – С. 126.

революції та агітація проти монархічного ладу, ввезення контрабандної агітації та підробних документів для учасників політичного руху, участь у підготовці та реалізації терористичних актів. Мірами покарання за адміністративні злочини було приписання штрафу та обмеження свободи. За злочини кримінального ґатунку покарання часто накладалося без судового розгляду, органами поліції та митної служби. Вони становили депортацію за межі країни, ув'язнення, переміщення з подальшим поліцейським наглядом або заслання.

3.3. Судові переслідування та покарання

Одним з основних порушень адміністративного характеру була невивплата податкових недоїмок євреями. Оскільки євреї мали статус іноземців, визначений «Положенням» 1835 р., податок їм нараховували за окремими розпорядженнями. Тому якщо розпорядженням від 14 травня 1896 р. було скасовано всі борги корінного населення, накопичені в результаті невивплати обов'язкових платежів, то це не торкалося системи фінансових зборів з єврейського населення²⁷⁷. Недоїмка складалася із суми невивплатених грошей, а також нарахованого за період невивплати штрафу – пені. Таке порушення було частим, прикладом тому служать справи з ДАКО про розшук недоїмщиків Гершка Черкаського, Мойлі Креніса та ін. (1905 р.), а також розшук Двейри Медвинської, Іцка Садівника та ін. (1907–1908 рр.),²⁷⁸. Розшукувалися не тільки і не стільки особи, що мали борги, скільки їх майно та капітал: за постановами суду борг міг виплачуватися у відсутність господаря майна без додаткового розгляду справ. Таким чином, євреї не могли навіть у суді пояснити чи оскаржити рішення. Справи розшуку євреїв за невивплату обов'язкових податкових платежів розглядалися досить

---

²⁷⁷ Рабинович С. Позитивизм, народничество и политика: интеллектуальные основы еврейской этнографии в поздней имперской России // Ab Imperio. Ел. Ресурс. – URL: <https://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=124&idlang=2&Code=>. (дата зведення: 12.04.2021)

²⁷⁸ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 53. – Спр. 260. О розыске недоимщиков Гершка Черкаского, Мойли Креніса и других. – 30 Арк.; ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 56. – Спр. 71. О розыске казенных недоимок Двейры Медвинской, Іцка Садівника и других а также имуществ и капиталов. – 52 Арк.

тривалий час. Наприклад, справа казенного недоїмщика Павла Бланка була відкритою з 12 лютого по 30 листопада 1909 р²⁷⁹. За даними цієї справи, з порушника, крім його боргу, присуджено було виплатити 3 руб. штрафу²⁸⁰.

Частим адміністративним порушенням, за яке євреям загрожувало судове переслідування, було ухилення від надання свідчень у суди. Наприклад, у 1901 році у Київській губернії розшукувався Мошка Барський за неявку в суд у якості свідка. Поліція розшукувала місце проживання або перебування майно для погашення штрафу за порушення²⁸¹. Таким чином, за неявку до суду євреї могли не тільки отримати покарання, але й втратити майно, яке могли конфіскувати за виплату штрафу. При цьому причини пропуску судового засідання не розглядалися²⁸².

За даними справ, розглянутих Олександрівською митницею Київського губернського управління, штраф за таємний перехід державного кордону становив 5 руб. 4 лютого 1909 р. постановою Київського губернського суду було оштрафовано на 5 руб. Юся Малєви Заборського, що перетнув кордон без відповідних документів. Суд розшукував капітал чи майно особи, щоб покрити борг за відсутності підсудного²⁸³.

Ухилення від служби в армії каралося строго, хоча більшість офіцерів з титульних народів вважали, що євреї служать погано і на їх не потрібно поширювати загальну військову повинність²⁸⁴. Євреї, що ухилялися від воїнського обов'язку, не тільки сплачували штрафи, але й могли потрапити в армію за рішенням суду на примусовій основі. Наприклад, за рішенням

---

²⁷⁹ ДАКО, - Ф. 1. – Оп. 57. – Спр. 431. О розыске казенного недоимщика Павла Бланка и др. – Арк. 5.

²⁸⁰ Там само. – Арк. 7.

²⁸¹ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 49. – Спр. 564. О розыске места жительства и имущества Мошка Барского на пополнение штрафа за неявку в суд в качестве свидетеля. – Арк. 1.

²⁸² Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – С. 138.

²⁸³ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 49. – Спр. 564. – Арк. 3.

²⁸⁴ Петровский-Штерн Й. Штетл: Золота доба єврейського містечка. – С. 109.

Київського суду у 1908 р. було прийняте рішення, типове для того часу²⁸⁵. Суд постановив дозволити опис та продаж майна Хацкеля Бесідського для сплати військового штрафу. Такі рішення могли залишити всю сім'ю без житла та іншого майна²⁸⁶.

Порушення євреями порядку придбання та оренди земель, угідь та сільськогосподарських об'єктів розглядалося як судами, так і поліцією. Наприклад, відомий прецедент «Волинської тривоги», 1907 р., коли прем'єр-міністр П. Столипін отримав анонімного листа, де заявлялося, що євреї м. Грицева Волинської губернії масово таємно купують та беруть в оренду млини, ставки, лісові ділянки та орні землі. У листі також йшлося про «антидержавну агітацію» з боку євреїв, тому справу розглядало і Київське охоронне відділення²⁸⁷. Цікаво, що там було викладено і мотиви: волинські землевласники таємно здавали своє нерухоме майно євреям для збагачення і розвитку господарства. Проведене таємною поліцією розслідування не виявило ніяких доказів ні агітації проти влади, ні змов для ослаблення її економічної позиції²⁸⁸.

І все ж у цій справі жандарми провели розслідування, яке виявило 89 фактів порушення євреями законодавства, що регулювало порядок оренди та купівлі нерухомості. З них на Кременецький повіт прийшлося 25 випадків, на Старокостянтинівський – 8, Дубенський – 5, Житомирський – 1 тощо²⁸⁹. Очевидно, що кількість порушень напряму пов'язана із фактичною чисельністю євреїв, що проживали у повітах. У 83-х випадках поміщики здавали об'єкти напряму, інші випадки пов'язані з використанням підставних

---

²⁸⁵ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 56. – Спр. 520. О разрешении описи и продажи имущества Хацкеля Бесидского на пополнение остального воинского штрафа. – 6 Арк.

²⁸⁶ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – С. 183.

²⁸⁷ Федьков О., Хоптяр А. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку ХХ ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип.6. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 532.

²⁸⁸ Бородій А., Завальнюк О., Федьков О. Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – Київ. – 2020. – Вип. 4. – С. 160.

²⁸⁹ Там само. – С. 162.

осіб²⁹⁰. Близько 8% випадків порушень пов'язані із фальшуванням посад. Так, поміщики фабрикували для євреїв посади управляючого, прикажчика та повіреного власника. Цікаво, що серед євреїв, замішаних у процесі, була тільки одна жінка²⁹¹. Розслідування потягнуло за собою низку штрафів та, в окремих випадках, позбавлення євреїв придбаного та орендованого майна на користь колишніх власників. Проте як поміщики, так і євреї, були зацікавлені у співробітництві, тому реальних результатів для покарань слідство не винесло²⁹².

Тіньове землеволодіння було розповсюджене і перед початком Першої світової війни. За звітами Ф. Трепова, київського генерал-губернатора, на 1912 р. фіктивні угоди між землевласниками та євреями були широко розповсюджені²⁹³. Для того, щоб уникнути судового переслідування, євреї вдавалися до махінацій штибу: купівлі врожаю, отримання фіктивних керівних посад в маєтках, тощо. Слід зауважити, що на 1912 р. у Київській губернії євреї володіли 12821 десятинами землі, а право власності мали лише на 1871 десятин землі. Судове переслідування порушників здійснювалося в рамках чинного законодавства і передбачало позбавлення права на незаконно придбану чи орендовану землю та у виплаті штрафів²⁹⁴. Проте на місцях часто судове переслідування не здійснювалося через брак складу злочину, оскільки землевласники самі не воліли повертати собі нерухоме майно і всіляко сповільнювали розгляд, часто відмовляючись від свідчень²⁹⁵.

«Волинська тривога» 1907 року не тільки показала, наскільки єврейська господарча діяльність важлива для економіки, але й продемонструвала рівень антисемітських настроїв: справу висвітлювали в пресі, не гребуючи патетичними девізами та звинувачуючи євреїв в

²⁹⁰ ЦДІАК. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 14.

²⁹¹ Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). Житомир, 1988. – С. 90

²⁹² Там само. – С. 93.

²⁹³ Бородій А. Єврейське населення в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861 – 1914 рр. // Наукові записки. – Вип. 19. – С. 156.

²⁹⁴ Там само. – С. 163.

²⁹⁵ Там само. – С. 164.

експлуатації «православних» та «добрих людей»²⁹⁶. Відомий такий випадок. Прибулий з м. Седлець до Рівенського повіту єврей Шльома Клерман, розраховуючись за недоїмку, нараховану за спалений будинок, використав не тільки 21 руб. 70 коп. російським сріблом, але й 205 білонових польських монет. Іноземну валюту конфіскував колезький секретар О. Полонський, зробивши відповідний запис, що конфісковане майно використане для погашення позичкової недоїмки за спалений будинок²⁹⁷. Гроші було перераховано при понятях, при чому державне срібло було віддано Клерману, а польську валюту було конфіковано, опечатано та передано рівненському повітовому справнику для розгляду справи²⁹⁸. Як бачимо, щодо євреїв панувало певне безправ'я, адже без перевірки якості білової польської монети її було конфіковано, без перерахування вартості щодо розміру недоїмки. Таким чином, при начебто наявному злочині – ввезенні іноземної валюти, її конфісковували без перевірки якості, не зважаючи на Уложення, де йшлося лише про низькопробну підробну валюту²⁹⁹. Євреї ж, під страхом бути осудженими, втратити майно та інші обмеження, не провадили подальший розгляд подібних справ.

Крім грошей, євреї також підробляли іноземні лотерейні білети, потраплянню та розповсюдженню яких на внутрішніх територіях імперії активно опиралася російська влада³⁰⁰. Наприклад, відома справа вилучення з наступним покаранням лотерейних білетів у м. Дубно. Справа, розкрита 12 червня 1909 р., виявила, що за фальшуванням білетів та спробою влаштувати

---

²⁹⁶ Федьков О., Хоптяр А. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку ХХ ст.). – С. 534.

²⁹⁷ Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). – С. 99.

²⁹⁸ ДАРО. Ф. 384. Рівненський повітовий суд. Оп. 5. Спр. 528. Про конфіскацію польських заборонених грошей у міщанина м. Домбровиці Клермана. Рік 1867–1868. Арк. 1–1 зв.

²⁹⁹ Таможенный устав по европейской и азиатской торговле. – СПб., 1887. – С. 188.

³⁰⁰ Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). – С. 103.

незаконний розіграш стояли 47 євреїв, яких очолював Герш Кіперман з м. Берестечко³⁰¹.

Євреї брали участь також в іноземних фінансових диверсіях, які організовувалися для розхитування економіки Російської імперії. Часто мотиви їх у цих справах прості – їх змушували до цього певні обставини, або ж обіцянки збагачення. Є також справи, у яких євреї були звинувачені лише за етнічним походженням та за факт присутності в тих же місцях, де були справжні диверсанти. Наприклад, у серпні 1867 р. голову м. Одеса було попереджено генерал-губернатором Новоросійським та Бессарабським про можливість розповсюдження в місті фальшивих кредитних білетів, які виробляли в Лондоні (Велика Британія). Розслідування завершилося 31 серпня 1867 р., коли підозра у завезенні підробок «з Англії» лягла на єврея з турецьким громадянством Марка Мошковича³⁰². Він прибув до м. Одеса на тому ж теплоході, що й головний підозрюваний у підготовці диверсії, шотландський лорд Девсен³⁰³. Прямих доказів причетності Мошковича до справи не було наведено. Інший єврей, Янкель Фрідман, що народився в Гродненській губернії, у червні 1868 р. був затриманий в Константинополі та доставлений до Генерального консульства Російської імперії. Його підозрювали у фальшуванні асигнацій, але доказів для винесення покарання достатньо не набралось³⁰⁴.

---

³⁰¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського ГенералГубернатора. Опис 639. Справа 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. Арк. 251.

³⁰² ДАОО. Ф. 2. Канцелярія одеського градончальника. Оп. 2. Спр. 1109. Про спостереження за турецько-підданим євреєм Марко (він же Мордох) Мошковичем, підозрюваному і торгівлі фальшивими кредитними білетами, який для цих цілей прибуває в Одесу. Рік 1867. Арк. 3 зв.

³⁰³ ДАОО. Ф. 2. Канцелярія одеського градончальника. Оп. 2. Спр. 1111. Про спостереження над ввезенням у Росію фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. Арк. 1–1 зв.

³⁰⁴ ДАОО. – Ф. 2. Канцелярія одеського градончальника. – Оп. 2. – Спр. 1207. По відношенню Російського генерального консула у Константинополі при якому присланий сюди в Одесу єврей Янкель Фрідман, підозрюваний у збуті фальшивих російських кредитних білетів і різних облігацій інших держав. Рік 1868. – Арк. 1–2 зв.

У 1872 р. ажіотаж, викликаний чутками про нові підробки з Лондону, набув нових обертів. Так, 10 листопада 1872 р. канцелярія полтавського губернатора надіслала в Міністерство фінансів листа про можливі «англійські» підробки, що походили з м. Переяслав³⁰⁵. У розповсюдженні грошей звинувачували єврея Мойшу Краснополіна. Проте слідство не виявило складу злочину, мотиву злочину, тому справа не була навіть передана до суду, а сам Краснополін виявив бажання співпрацювати із владою, виявляючи фальшиві гроші³⁰⁶.

Резонансною новиною про нові «англійські» підробки для власної вигоди скористалися євреї міста Вільно, що спромоглися організувати власну махінацію на основі існуючих чуток. Так, вони пропонували придбати у населення підробки, сплачуючи 10% від вартості фальшивок. З потенційними аферистами розраховувалися пачками з фальшивими грошима, що тільки зверху імітували справжню валюту³⁰⁷.

Не всі фальшивомонетники були пов'язані із організованою злочинністю та іноземними диверсійними групами. Деякі випадково були затримані з фальшивими грошима, а слідство таких випадків велося формально, всім процесом намагаючись засудити євреїв-порушників. Наприклад, відома історія Юдки-Самсонова-Вількова Саракатуна з Черкаського повіту, якого в 1884 р. ув'язнили за підробку монет номіналом 20 коп. Склад злочину докладно розглянуто не було. В'язень втік до Лондону, що було розцінено відразу як доказ зв'язку з диверсантами. Проте вже в серпні 1885 р. Юдка звернувся до представників російської влади з проханням дозволу на повернення до Російської імперії. Втікач стверджував,

---

³⁰⁵ Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). – С. 139.

³⁰⁶ Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Випуск 46. – С. 207.

³⁰⁷ Бойко-Гагарін А. С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії // Соціум. Документ. Комунікація. – Переяслав-Хмельницький, 2020. – Спецвипуск. № 8/2. – С. 14.

що справу проти нього було сфабриковано, а він був лише жертвою обставин³⁰⁸.

Окремий вид судових переслідувань складають справи, пов'язані з єврейськими погромами. Як Олександр III, так і Микола II не мали послідовної політики щодо свавілля, чиненого проти юдеїв, більш того – особиста антисемітська позиція імператорів перешкоджала не тільки вирішенню «єврейського питання» в цілому, але й ефективному розгляду справ злочинів проти єврейських общин³⁰⁹. Часто реакцією на погроми було негласне переслідування заколотників або й просто введення в неспокійні райони військ. Справи щодо погромів розглядалися військовими судами, а у ролі жертви в них був суспільний порядок та спокій, а не конкретні євреї, що постраждали від переслідувань³¹⁰.

Погромникам, що поставали перед таким судом, присуджували покарання, еквівалентне покаранню за дрібну крадіжку та порушення громадського спокою. Більше того, часто на лаві підсудних у розслідуванні погромів опинялися постраждалі євреї. Наприклад, відомий випадок після погрому 1882 р. в Одесі, коли порушення громадського порядку було висунуто приблизно 150 євреям, які намагалися захистити своє життя та майно від нападників³¹¹. Лише у 1891 р. міра покарання для нападників на соціально-етнічну групу посилилася, завдяки окремому розпорядженню. Проте під цю жорстку міру могли потрапити і євреї, що захищалися доступними способами³¹².

Діловодство в Російській імперії було невпорядкованим належним чином, траплялися помилки обліку, порушення ведення справ та оформлення

---

³⁰⁸ Бойко-Гагарін А. С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії. – С. 15.

³⁰⁹ Löwe H.-D. The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772–1917. – San Francisco: Routledge, 1993. – P. 144.

³¹⁰ Натанс Б. За чертой. – С. 365.

³¹¹ Сонин М. П. Воспоминания о южнорусских погромах 1881 года // Еврейская старина. – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 211.

³¹² Тихонов А. К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 72.

окремих документів, тощо. Це породило цілий пласт помилкових справ проти євреїв, які часто затверджувалися судами без розгляду. Цьому немало сприяли і антисемітські настрої серед титульних етносів країни. Наприклад, частим випадком судового переслідування без наявного змісту справ було прийняття рішень про виселення євреїв у «межу осілості», навіть за умови, що конкретно ці особи мали дозволи на проживання за нею³¹³.

Таких справ було багато, а історія шевця Кагана з Санкт-Петербурга – лише одна з них. Вона збереглася завдяки зусиллям єврейського адвоката Г. Сліозберга. Шевцю прийшла заборона на проживання за «межею», завірена поліцією, та наказ виселитися у «межу» впродовж 30 днів³¹⁴. Ані пояснень рішення, схваленого поліцією, ані складу злочину, який міг би позбавити Кагана права проживання не було заявлено. Завдяки зусиллям адвоката та його небайдужості справу було розглянуто в Сенаті, а швець отримав новий дозвіл від Спілки ремісників на проживання в Санкт-Петербурзі³¹⁵.

Покарання за політичні злочини, як-от участь в діяльності революційних і терористичних угруповань та рухах, провадилися за карними актами та полягали не тільки в конфіскації майна та виплатах, але й великих термінах ув'язнення з засланням на периферію імперії (наприклад, до Сибіру). Найвищою мірою покарання був розстріл. Із розростанням політично-соціального неспокою та посиленням революційних рухів розстріл присуджували частіше³¹⁶.

На початок Першої світової війни, коли соціальне напруження досягло піку, євреїв розстрілювали за сфабрикованими справами, через забобони та керуючись антисемітськими настроями. Військове командування брало євреїв у якості заручників, звинувачувало їх в шпіонажі проти влади Російської імперії. Розстріл за таких звинувачень провадився військовими судовими

---

³¹³ Pomeranz W. Justice from Underground: the History of the Advokatura // Russian Review. – 1993. – Vol. 52. – P. 395.

³¹⁴ Сліозберг Г. Дела минувших дней. – Т. 1. – С. 216–218.

³¹⁵ Сліозберг Г. Дела минувших дней. – Т. 1. – С. 219.

³¹⁶ Абакумова Е. В. Правовое положение евреев в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв. – С. 57.

органами без розгляду і слідства. Велика кількість жертв не мала жодного стосунку до протиправних дій. Наприклад, 24 грудня 1914 р. в м. Сохачев було розстріляно трьох євреїв-заручників. Російські офіцери контррозвідки підкидали євреям документи, що імітували розвідницьку діяльність проти царату, вимагаючи відкupu. Так, тільки за наклепами контррозвідки на 1914 р. було розстріляно 18 євреїв³¹⁷.

Вище військове командування мало великий авторитет, а у поєднанні із ворожим ставленням до євреїв це давало їм можливість використовувати інституцію військового польового суду для прийняття дискримінаційних, репресивних мір щодо єврейського населення. Таке ставлення мало місце з самого початку Першої світової війни, коли саме армійські чини отримали майже необмежені повноваження³¹⁸. Так, рішеннями військових судів, що були продиктовані, зокрема, головнокомандуючим князем Миколою Миколайовичем та начальником штаба Ставки генералом М. Янкушевичем, було схвалено рішення про переселення євреїв із Курляндської (ухвалено 28 квітня 1915 р.) та Ковенської (5 травня 1915 р.) губерній³¹⁹. Єврейське населення двох губерній було навмисне звинувачене в допомозі німецьким військам. Таке судове переслідування без складу злочину було розповсюдженим явищем: євреї не мали найменшої змоги протидіяти чи оскаржувати подібні рішення³²⁰.

Таким чином, як висновок можна відмітити, що злочини в період 1861–1917 рр. були: адміністративними та кримінальними (карними). Адміністративні злочини були найбільш розповсюдженими, серед них найбільш численними були несплата податків та інших виплат, неявка в суд у якості свідка, порушення умов проживання та інших законодавчих актів, що

---

³¹⁷ КЕЭ. – 1994. – Т. 7. – С. 356.

³¹⁸ Комолятова А. Н. Этноконфессиональная политика Российской империи в отношении еврейского населения XIX – начала XX в.: по материалам Европейского Севера: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Помор. гос. ун-т. – Архангельск, 2009. – С. 17.

³¹⁹ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – С. 412.

³²⁰ Тард Г. Преступник и преступление / Пер. В. Выставкиной, под ред. М. Гернета. – М.: 1906. – XX. – С. 88.

регламентували життя євреїв в «межі осілості» та за її межами. Щоправда, часто судові рішення ухвалювалися без урахування документів, що дозволяли євреям ті чи інші дії, наприклад, поселення в містах губерній, що не входили до «межі осілості».

Серед кримінальних злочинів були такі як ось: підробка фінансових документів та еквівалентів, зокрема монет, банкнот, іноземних лотерейних квитків, кредитних білетів, податкових документів, митних і дозвільних товаро-транспортних паперів тощо. Вищою мірою покарання за ці протиправні дії було виселення злочинця за межі Російської імперії. Ухилення від строкової військової служби також було частим явищем, а неявка до призову каралася судами згідно із військовими постановами, а не цивільними судовими приписами.

Кримінальні злочини є групою, у яку входили політичні терористичні злочини, звинувачення у військовому шпіонажі, убивства, тощо. Більша частина злочинів цього типу була сфабрикована для звинувачень саме юдеїв та викликана хвилею антисемітизму, що неухильно зростав протягом вказаного періоду. Такі види злочинів, так само як і за дії, класифіковані як «військовий злочин», каралися вищою мірою – позбавленням життя. Хоча більша частина злочинів, пов'язаних із участю в політичному революційному русі, каралася конфіскацією майна та засиланням.

Недосконалість законодавчої бази та якісно врегульованого «єврейського питання» у площині визначення чіткого правового статусу щодо євреїв давала урядовцям та представникам судочинної системи привід для фабрикування злочинів євреїв та суб'єктивного слідства, за яким не провадилися додаткові слухання, експертизи тощо. Євреїв звинувачували як через антисемітські настрої, так і щоб використати справи у політичних цілях. Зокрема, цю тенденцію ілюструють «Справа Бейліса» та «Фастівська справа», які для звинувачених, закінчилися виправданням та наданням свободи.

Таким чином, судове переслідування злочинців-євреїв чинилося непослідовно, упереджено з великою кількістю помилок, наклепів та використання недосконалості законів. Звісно, говорити про цілковиту відсутність правопорушень з боку євреїв неможливо, проте число осіб, що відзначилися девіативними злочинними діями, в цілому не перевищує, а через релігійне підґрунтя є у ряді випадків було нижчим, ніж злочинність серед будь-яких інших етнічних груп населення Російської імперії.

ВИСНОВКИ

Вивчення вітчизняної і зарубіжної літератури та аналіз джерел дозволяє нам запропонувати такі висновки. Питання правового статусу євреїв, що проживали у Російській імперії, належить до тих наукових проблем, до яких звертається немало дослідників, прагнучи з'ясувати, чому держава не пішла шляхом надання євреям рівних прав, як це було зроблено в Європі. Їх нерівність, статус іногородців, запровадження обмежень провокували євреїв до учинення різних злочинів. З'ясовано, що життя євреїв регулювалося як загальноімперськими законодавчими актами, так і окремим законодавством, за яким діяла межа єврейської осілості, запроваджувався рекрутський набір 1827 р. та зберігався статус іногородців. Натомість статистичні джерела виявилися вразливими через неврахування етнічного походження правопорушників.

Згідно з законодавчим нормуванням євреї були однією з найбільш незахищених в правовому відношенні верств населення країни, не зважаючи на приналежність до соціальних страт, освіти, релігії, тощо. Вища освіта, наукова ступінь та прийняте православ'я дещо розширяли можливості євреїв, проте реалізувати виборче право, право на обіймання державних та виборних посад, а також брати участь у судочинстві чи отримувати належний судовий захист євреям було вкрай важко. І це незважаючи на сплату державних податків та відбування військової повинності на рівні з усіма підданими російського імператора.

Непоследовність влади у вирішенні «єврейського питання», так і зростання антисемітизму після досить ліберального правління Олександра II, що дав євреям унікальну можливість набуття судових професій, не сприяло зрівнянню права євреїв з громадськими правами, які мала корінна нація. Недолуга статистика ускладнює вивчення питання злочинності євреїв. І все ж залучення документальних свідчень дозволяє нам виокремити і назвати

основні види злочинів, з'ясувати їх причини у загальній картині правопорушень в Російській імперії.

Найбільш розповсюдженими серед євреїв були адміністративні правопорушення, серед них – проживання за межею осілості, бродяжництво, невивплата особових фінансових зборів, податків тощо, а також неявка в суди у якості свідка. Коли йдеться про кримінальні злочини, то євреї найбільше «проявилися» у фальшуванні грошових еквівалентів та цінних фінансових і митних паперів. Також євреї часто вдавалися до контрабанди та ввезення низькопробних іноземних монет на територію Російської імперії. Оскільки експертизи не проводилося, а судові рішення в таких випадках мали право приймати не тільки суди, але й митні установи, частина контрабандних справ за участі євреїв була спробою службовців збагатитися за рахунок незахищеної верстви населення.

Ухилення євреїв від відбування загальної військової повинності, в тому числі й притягнення до служби сторонніх осіб – «добровольців» також були частим явищем. Євреї не мали мотивації до військової служби як через відсутність патріотичних мотивів, так і через неможливість отримувати офіцерські звання. Релігійна основа відмови теж мала місце. Каралися ці злочини згідно із військовими нормами – штрафами та примусовим, через суд та органи розшуку, притягненням до відбування повинності.

Чимало судових переслідувань, що провадилися проти євреїв, були сфабрикованими справами, до яких вдавалися органи прокуратури для створення в соціумі належних реакційно-консервативних настроїв. Вважалося, що євреї є небезпечними для корінного населення, почасти через конкуренцію, що створювали євреї у сферах торгівлі, ремісництві, винокурінні, лихварстві, розвитку сільськогосподарських виробничих об'єктів. Фальшуванню карних справ як і статусна нерівність сприяли участі євреїв у революційному та радикальному русі, до якого вони вдавалися через важкі умови проживання та з метою протистояння свавіллю влади і упередженому ставленні корінного населення. Серед таких фальшивих справ

найбільший резонанс отримали «Справа Бейліса» та «Фастівська справа», що закінчилися звільненням звинувачуваних євреїв, але все одно вплинули на відносини між ними та представниками титульних етносів.

Євреї мали небагато прав та інструментів захисту в судах, що видно за справами судового переслідування злочинців, винних в організації єврейських погромів. При цьому влада через антисемітську позицію, наказувала заколотників за еквівалентом дрібних крадіжок та порушення громадського спокою, а євреїв, що захищалися від погромів, карала більш жорстко.

Надією на справедливе судове провадження для євреїв були адвокати-євреї, які отримали змогу брати участь у процесі судочинства після Судової реформи 1864 р. Чимало єврейських правників добивалися для своїх підзахисних справедливого вироку як в адміністративних справах, так і в кримінальних. Прикладом такої діяльності була кар'єра Г. Сліозберга.

Зважаючи на проблему непослідовного вирішення «єврейського питання» та впертого ігнорування потреби надання євреям рівних з іншим населенням прав, можна зробити висновок, що і судове переслідування злочинності мало необ'єктивний, непослідовний характер, часто здійснювалося під впливом антисемітських настроїв та відрізнялося від судочинства, що провадилося по відношенню до представників корінних етносів. У першу чергу, євреї мали значно менші шанси на ретельне судове провадження із використанням всіх методів захисту, послідовного розгляду, виконанням супутніх експертиз.

Джерела

Архівні матеріали

Державний Архів Київської Області (ДАКО)

Ф. 1. Оп. 49.

1. Спр. 564. О розыске места жительства и имущества Мошка Барского на пополнение штрафа за неявку в суд в качестве свидетеля. – 22 Арк.

Ф. 1. Оп. 53.

2. Спр. 260. О розыске недоимщиков Гершка Черкасского, Мойли Крениса и других. – 30 Арк.

Ф. 1 Оп. 56.

1. Спр. 71. О розыске казенных недоимок Двейры Медвинской, Ицка Садовника и других а также имуществ и капиталов. – 52 Арк.
2. Спр. 520. О разрешении описи и продажи имущества Хацкеля Бесидского на пополнение остального воинского штрафа. – 6 Арк.

Ф. 1. Оп. 57.

1. Спр. 431. О розыске казенного недоимщика Павла Бланка и др. – 7 Арк.

Ф. 1. Оп. 58.

1. Спр. 199. Списки разыскиваемых евреев по Киевской губернии.

Ф. 1. Оп. 131.

1. Спр. 18-б. О распределении коробочного сбора среди еврейских обществ Киевской губернии.

Ф. 1. Оп. 129.

1. Спр. 187. О жительстве в селениях евреев винокуров, арендаторов и управляющих винокурными заводами.

Ф. 1. Оп. 202.

1. Спр. 403. Посемейные списки мещан разных уездов Киевской губернии.

Ф.1. Оп.295

1. Спр. 54825. О внесении в 10-ю перепись евреев земледельцев. 106 арк.

2. Спр. 59564а. О Степаницком коробочном сборе. 64 арк.
3. Спр. 63002. О состоянии и занятиях евреев – земледельцев поселенных на владельческих землях Киевской губернии. 89 арк.
4. Спр. 8. Недоїмки Ківшоватського коробочного збору. 132 арк.

Ф. 1. Оп. 325.

1. Спр. 1438. Дело по прошению мещан евреев о разрешении им права жительства в городах и селах Киевской губернии.

Ф. 1. Оп. 354.

1. Спр. 23-а. О выдаче свидетельств евреям, переселяющимся в другие страны.

Ф. 12. Оп. 3 О производстве еврейской переписи 1875 года.

1. Спр. 40. Список иногородних евреев, оказавшихся в Киевской губернии, 1875 год. Л. 1–9.

Ф. 222, Оп. 1

1. Спр. 721. [Документи єврейської громади м. Тараща. 1832–1867.](#) 1140 арк.

Ф. 280. Оп. 164.

1. Спр. 2408. Списки мещан христиан и евреев, призывавшихся, но не призванных по Сквирскому, Липовецкому, Уманскому, Звенигородскому уездам.

Ф. 280. Оп. 184.

1. Спр. 1084. Об исключении из числа земледельцев евреев, поселенных в колониях Киевской губернии.

Ф. 1248 Оп. 1

1. Спр. 155. О перевыборах старшин Жорницкого еврейского кагала. 117 арк.
2. Спр. 115. Дело по жалобе кагальных старшин на еврейскую общину Кошеватого за незаконные действия. 24 арк.

Державний Архів Одеської області (ДАОО)

Ф. 2. Канцелярія одеського градончальника. Оп. 2.

1. Спр. 1109. Про спостереження за турецько-підданим євреєм Марко (він же Мордох) Мошковичем, підозрюваному і торгівлі фальшивими кредитними білетами, який для цих цілей прибуває в Одесу. Рік 1867. Арк. 3 зв.

2. Справа 1111. Про спостереження над ввезенням у Росію фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. Арк. 1–1 зв.

3. Спр. 1207. По відношенню Російського генерального консула у Константинополі при якому присланий сюди в Одесу єврей Янкель Фрідман, підозрюваний у збуті фальшивих російських кредитних білетів і різних облігацій інших держав. Рік 1868. Арк. 1–2 зв.

Державний Архів Рівненської Області (ДАРО)

Ф. 384. Рівненський повітовий суд. Оп. 5.

1. Спр. 528. Про конфіскацію польських заборонених грошей у міщанина м. Домбровиці Клермана. Рік 1867–1868. Арк. 1–1 зв.

Центральний Державний Історичний Архів м. Києва (ЦДІАК)

Ф. 276. Оп. 1.

1. Спр. 6. Арк. 14.

Ф. 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського ГенералГубернатора. Оп. 639.

1. Спр. 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. Арк. 251.

(Дані архівних справ цитуються за оцифрованими копіями документів з єврейського форуму Jewish Roots. – Ел. Ресурс. – URL: <https://forum.j-roots.info/index.php?sid=b00d7577a45802981fb7b03143051a4b>. (дата звернення: 29.03.2021).

Опубліковані

1. Аксаков И. С. Обезвредятся ли ервеи, преобразовавшись в культурный слой? // Наше знамя – русская народность. – М.: Институт русской цивилизации, 2016. – 640 с.

2. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Киев, 1882. – 211 с.
3. Венгерова П. Воспоминания бабушки. Очерки культурной истории евреев России в XIX веке. – Москва, 2003. – 350 с.
4. Второе Полное собрание законов Российской империи. В 50-ти томах. – Санкт-Петербург, 1830–1877.
5. Державин Г. Об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев / Г. Державин. Сочинения с объяснительными примечаниями Я. Грота. В 9 т. – Т. 6. – Санкт-Петербург: Издание Императорской Академии наук, 1871. – 904 с.
6. Державин Г. Р. Записки. 1743–1812. – М., 2000. 334 с.
7. Дневник Алексея Сергеевича Суворина: Текст. расшифровка Н. А. Роскиной / Подгот. текста Д. Рейфилда и О. Е. Макаровой. – London: The Garnett press; М.: Независимая газета, 2000. – 678 с.
8. Евреи Одессы и юга Украины: история в документах / Авт. сост. Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. – Одесса: ООО «Студия Негоциант», 2002. – 300 с.
9. Законоположения о правах и обязанностях присяжных заседателей: извлечение из Судебных уставов 20 ноября 1864 г. / издание Н. Р. С. – Санктпетербург : типография товарищества "Общественная польза", 1867. – 97 с.
10. Історія державної служби в Україні: документи і матеріали. В 5 томах. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 4 (1775–1913). – 871 с.
11. Кауфман А. Е. За много лет. Отрывки воспоминаний старого журналиста // Еврейская старина. – СПб., 1913. – Вып. 2. – С. 201–220.
12. Коковцев Н. В. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919. – Париж, 1933. – Т. I. – 509 с.
13. Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения Царя Алексея Михайловича до

- настоящего времени. 1649–1873 г. Извлечение из Полных собраний законов Российской империи. – СПб., 1874. – 1158 с.
14. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи. – СПб., 1877. – Т. 3. – 515 с.
15. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи. – СПб., 1879. – Т. 5. – 290 с.
16. Материалы Комиссии по устройству быта евреев. – СПб., 1874. – Ч. 1. – 308 с.
17. Неклюдов Н. А., Карпов В. Д. О равноправии евреев (1880). – СПб., 1907. – 68 с.
18. Особые журналы Совета министров царской России. – М., 1982. – 860 с.
19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: численность состава рабочих в России. Санкт-Петербург: Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1906. – Т. 1. – 309 с.
20. Слиозберг Г. Б. Дела минувших лет. Записки русского еврея. – Париж, 1933-1934. – Т. 1-3.
21. Сонин М. П. Воспоминания о южнорусских погромах 1881 года // Еврейская старина. – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 207–218.
22. Судебные уставы 20 ноября 1864 года. Ч. 1. Устав гражданского судопроизводства. Электронная копия РГБ. [Ел. Ресурс]. URL: <https://www.prilib.ru/item/372592>. (дата звернення: 10.04.2021)
23. Судебные уставы 20 ноября 1864 года. Ч. 2. Устав уголовного судопроизводства. Электронная копия РГБ. [Ел. Ресурс]. URL: <https://www.prilib.ru/item/372593>. (дата звернення: 09.04.2021)

Література

Монографії, збірки статей, тези конференцій

1. Архипова Т.Г., Румянцева М. Ф., Сенин А.С. История государственной службы в России: XVIII–XX века: Учеб. пособие. – М., 1999. – 231 с.

2. Бланк Р. М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. – СПб., 1908. – 64 с.
3. Беляев Д. История русского законодательства. – СПб, 1999. – 640 с.
4. Блинов И. А. Судебная реформа 20 ноября 1864 г.: историко-юридический очерк. – Пг.: Сенат. тип., 1914. – 234 с.
5. Брамсон Л. М. К истории начального образования евреев в России. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 93 с.
6. Брамсон Л. М. Судебная реформа и евреи // Восход. – 1889. – №11–12. – С. 6–12.
7. Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. – СПб: Политехника, 1993. – 215 с.
8. Гаухман М. Дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 260–261.
9. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917 / Пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
10. Герасимов И., Могильнер М. Новая имперская история Северной Евразии. В 2 частях. – М.: Ab Imperio, 2017. – Часть 2. Балансирование имперской ситуации. XVIII–XX вв. – 384 с.
11. Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России // Понятия о России. – М., 2012. – Т. II. – С. 340-391.
12. Горовиц Б. Еврейские интеллектуалы Российской Империи. – М.: Три квадрата, 2017. – 367 с.
13. Дижур И.М. Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе. От 1860-х годов до революции 1917 г. – М.: Мосты культуры, 2002. – 598 с.

14. Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.
15. Дубнов С. М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. – М. – Петроград, 1923. – 378 с.
16. Дубнов С. М. Краткая история евреев. – Ростов на Дону, 2000. – 683 с.
17. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. – Петроград, 1919. – Т.1: (1789 – 1848 г.). – С. 214.
18. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870-х годов в России. – М., 1952. – 456 с.
19. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX столетия. – М., 1970. – 325 с.
20. Западные окраины Российской империи / Л.А. Бережная и др. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 605 с.
21. Иващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). Житомир, 1988. – 256 с.
22. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – М.–Иерусалим, 1988. – Т. 1 (до 1881). – 254 с.
23. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – М.–Иерусалим, 1994. – Т. 2 (1881–1917) – 392 с.
24. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. – М.: Традиция – Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
25. Кисловский Ю. Г. Контрабанда: история и современность. – М.: 1996. – 432 с.
26. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России. 1772–1825. – Москва, 2000. – 484 с.
27. Клугер Д. Перешедшие реку: очерки еврейской истории. – ХАМА, 2000. – 318 с.
28. Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М., 2006. – 248 с.

- 29.Миронов Б. Н. Управление этническим многообразием Российской империи. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2017. – 640 с.
- 30.Мозгова Г. Г. Евреи на владимирской земле: исторические очерки / Г. Г. Мозгова. – Владимир: Калейдоскоп, 2013. – 162 с.
- 31.Мыш М. И. Руководство к русскому законодательству о евреях. – СПб., 1898. – 652 с.
- 32.Нариси з історії та культури євреїв України / Упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. – Київ: Дух і літера, 2009. – 437 с.
- 33.Натанс Б. За чертой. – Berkley–Los-Angeles–London: University of California Press, 2002. – 351 с.
- 34.Никитин В. Н. Еврейские поселения северо- и юго-западных губерний (1835–1890 г.) / В. Н. Никитин. – СПб.: Типо-литогр. А. Е. Ландау, 1894. – 200 с.
- 35.Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – 1886. – Т. 1. – 396 с.
- 36.Никотин И. А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – 1886. – Т. 2. – 430 с.
- 37.Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки экономического быта русских евреев. Санкт-Петербург, 1877. – 444 с.
- 38.Оршанский И. Г. Русское законодательство о евреях: Очерки и исследования. Санкт-Петербург, 1877. – 456 с.
- 39.Оршанский И. Евреи в России: очерки и исследования. Санкт-Петербург: Тип. М. Хана, 1872. – 229 с.
- 40.Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. – Москва, 2003. – 556 с.
- 41.Петровский-Штерн Й. Штетл: Золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я. Стріха. – К.: Критика, 2019. – 394 с.

- 42.Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (социальнополитическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904). – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2002. – 446 с.
- 43.Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 432 с.
- 44.Поліщук Ю. М. Політика російського царизму щодо релігійного життя єврейських громад Правобережної України (кінець XVIII – початок ХХ століття) / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 3. – С. 104–120.
- 45.Полян П. Географические арабески: пространства вдохновения, свободы и несвободы. – М.: ИКАР, 2017. – 210 с.
- 46.Слезкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 418 с.
- 47.Таможенный устав по европейской и азиатской торговле. – СПб., 1887. – 421 с.
- 48.Тард Г. Преступник и преступление / Пер. В. Выставкиной, под ред. М. Гернета. – М.: 1906. – ХХ. – 324 с.
- 49.Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале ХХ в. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 2007. – 352 с.
- 50.Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). – Київ, 1992. – Ч. I. – С. 103.
51. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры 1794-1881. – М.: Гешарим, 1995. – 208 с.

52. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської Губернії в XIX – на початку XX століть. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. – 222 с.
53. Штереншис М. Евреи: история нации. – Герцлия: Исрадон, 2008. – 560 с.
54. Шустрова Т. В. От депортации в Вавилон к Первой русской революции: Версия национального развития российской ветви еврейского народа в духовно-политическом контексте Ветхого Завета. – М., 2019. – 326 с.
55. Щукін В. В., Павлюк А. Н. Земляки: очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.). – Николаев, 2009. – 352 с.
56. Ульянова О. С. Отечественная историография евреев в XIX–XXI ст. // Молодой учёный. – 2010. – №6 (10). – С. 273–279.
57. Ферро М. Николай II. – М.: Международные отношения, 1991. – 352 с.
58. Baberovski J. Autirtatie und Justiz: Zum Verhaltnis vor Rechtsstaatlichkeit und Ruckstandigkeit im ausgehenden Zarenreich, 1864–1914. – Frankfurt a M., 1996. – 416 s.
59. Haberer E. Jews and revolution in nineteenth-century Russia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 346 p.
60. Löwe H.-D. The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772–1917. – San Francisco: Routledge, 1993. – 456 p.
61. Rogger H. Russian Ministers and the Jewish Question. – London: Palgrave Macmillan, 1986. – 289 p.
62. Rogger H. The Beilis Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicolas II // Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia. - University of California Press, 1987. – 300 p.

Статті

1. Безаров А. Т. Социально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX века // Исторична

- панорама. Збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – Вып. 9. – С. 7–36.
2. Бойко-Гагарін А. С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. ХІХ – поч. ХХ ст. в Російській імперії // Соціум. Документ. Комунікація. – Переяслав-Хмельницький, 2020. – Спецвипуск. № 8/2. – С. 14–29.
  3. Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Випуск 46. – С. 201–234.
  4. Бородій А. Єврейське населення в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861 – 1914 рр. // Наукові записки. – Вип. 19. – С. 159–164.
  5. Бородій А., Завальнюк О., Федьков О. Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – Київ. – 2020. – Вип. 4. – 159–164.
  6. Венгерська В.О. Національні громадські організації Наддніпрянської України в умовах революції 1905-1907 рр. / Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2009. – С.164–167.
  7. Воробьев А. От татей к главарям: история организованной преступности в России. – Ел. Ресурс. – URL: <https://zotyach7.livejournal.com/2419770.html>. (дата звернення: 08.04.2021)
  8. Галант И. Изгнание евреев из Киева по официальной переписке // Еврейская старина. – 1914. – Т. 7. – С. 465–486.
  9. Гаухман М. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Український історичний журнал. –2013. - №6. – С. 112–128.

10. Гессен Ю. Доносчики и авантюристы времен Александра I // Еврейская старина. – 1916. – Т. 9. – С. 61–74.
11. Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим–Москва, 2002. – С. 140–154.
12. Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – Т. 2. – С. 340–351.
13. Доценко В. О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43. – С. 95–99.
14. Доценко В. О. Шевченко А. Є. Правове становище єврейської громади Російської імперії в період царювання Миколи I 1825-1855 роки. Європейські перспективи. – 2015. – Вип. 7. – С. 9–12.
15. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / С. Дубінець // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2000. – Вип. ХІІ. – С. 14–21.
16. Дубнов С. Как была введена рекрутская повинность для евреев в 1827 г. // Еврейская старина. – 1909. – Вып. IV. – С. 256–265.
17. Егоров В. В. Основы конфессиональной политики правительства Александра I в отношении евреев в первой четверти ХІХ века. Вестник Нижегородской Правовой Академии. – 2014. – № 1. – С. 12–20.
18. Егоров В. В. Положение «О устройстве евреев» от 9 декабря 1804 г. Как источник законодательства, регулировавшего правовой статус еврейского населения Российской империи в начале ХІХ века. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2012. – № 4. – С. 330–334.

19. Кальян С. Антиєврейська політика царського уряду (1889-1907 рр.) / С. Кальян // Єврейська історія та культура кінця ХІХ початку ХХ ст. : зб. матеріалів Х міжнар. наук. конф. (28-30 серпня 2002 р.). – К. : Ін-т Юдаїки, 2003. – С. 15–31.
20. Кантор Р. Александр III о еврейских погромах 1881–83 гг. // Еврейская летопись / под ред. Л. М. Клячко, при уч. Л. М. Айзенберга, С. Г. Лозинского и И. А. Клеймана. – Петроград: Радуга, 1923. С. 34–41.
21. Клиер Дж. Д. Круг Гинцбургов и политика штатланута в императорской России // Вестник Еврейского университета в Москве (ВЕУМ). – 1995. – № 3 (10). – С. 38–46.
22. Клименко Т. До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХХХ ст. – Вип. ХVІ. – С. 75–82.
23. Козырев О. Антиеврейские народнические прокламации в Украине (70-е – первая половина 80-х гг. ХІХ в.) // История еврейского народа. Материалы Шестой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: Пробел, 1999. – Ч. 2. – С. 98–110.
24. Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві / Г. Коноваленко // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. – 2018. – Вип. 23. – С. 167–179.
25. Коробков Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I // Еврейская старина. – 1913. – Т. 6. – Вып. 1. – С. 70–85.
26. Котляр Ю. Образование и культура сельского еврейского населения юга Украины в первую треть ХХ века // Єврейська історія та культура кінця ХІХ початку ХХ ст.: зб. матеріалів Х міжнар. наук. конф. (28-30 серпня 2002 р.). – К.: Ін-т Юдаїки, 2003. – С. 314-319.
27. Кузнець Т. Єврейське населення уманського повіту в ХІХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 5. – С. 27–34.

28. Кулишер М. И. Евреи в Киеве // Еврейская старина. – 1913. – Т. 6. – Вып. 3. – С. 351–366.
29. Кулишер М. И. История русского законодательства о евреях в связи с системой взимания налогов и отбывания повинностей // Еврейская старина. – 1910. – Т. 3. – Вып. 4. – С. 467–503.
30. Лелюх В., Чванова Л. Трактовка асоціальної девіантності і делинквентності: історический аспект // Вестник КемГУ. – 2014. – №1 (57) – Т. 2. – С. 247–254.
31. Макаров Н., Савосина Н. Правовые меры противодействия контрабанде в таможенном законодательстве: историко-правовой опыт // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – Иркутск : БГУЭП, 2014. – №1. – С. 110–117.
32. Мельник І. В. Політика російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці XVIII – XIX ст. // Чорноморський літопис. – 2014. – №10. – С. 40–46.
33. Мельник І. В. Єврейське населення Уманського повіту наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історіографічний огляд // Емінак: науковий щоквартальник. – 2018. – № 2 (22) (квітень-червень). – Т. 2. – С. 97.
34. Миндлин А. Император Александр II и еврейский вопрос // Параллели. – 2005. – № 6–7. – С. 50–78.
35. Миндлин А.Б. Правительственные комитеты, комиссии и совещания по еврейскому вопросу в России в XIX – начале XX века // Вопросы истории. – 2000. – № 8. – С. 46–58.
36. Моравский В. Сибирские евреи и конституция // Сибирские вопросы. – 1909. – №35. – С. 15–19.
37. Найман О. Володимир Короленко, «Справа Бейліса» та сучасні націонал-шовіністи в Україні // Євреї в Україні: історія та сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2019. – С. 98–105.

- 38.Нахманович В. Р. Прорыв за Черту (История принятия закона о праве повсеместного жительства евреев–купцов 1-й гильдии) // ВЕУМ. – 1997. – № 1 (14). – С. 35–46.
- 39.Нейман И. Как прикрепили сибирских евреев к местам приписки (1885—1893) // Еврейская старина. – 1915. – Вып. III–IV (июль – декабрь). – С. 380–391.
- 40.Нечволодов А. Д. Император Николай II и евреи. – М.: Институт русской цивилизации, 2015. – 342 с.
- 41.Погребінська І. М. Смуга осілості // Євреї України: історія, культура, традиції: зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 60–66.
- 42.Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 61–65.
- 43.Рабинович С. Позитивизм, народничество и политика: интеллектуальные основы еврейской этнографии в позднеимперской России // Ab Imperio. Ел. Ресурс. – URL: <https://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=124&idlang=2&Code=>. (дата зведення: 12.04.2021)
- 44.Раскин Д. «Еврейский вопрос» в документах высших государственных учреждений Российской империи XIX – начала ХХ вв. // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сб. науч. тр. – СПб.: Петербургский Еврейский университет, 1993. – С. 60–77.
- 45.Скус О. «Єврейське питання» на Уманщині в ХІХ столітті // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип 48. – С. 296–302.
- 46.Справа Бейліса: Погляд із сьогодення // Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу в справі Бейліса (Київ, 28–29 жовт. 1993). – К., 1994. – 126 с.

47. Сугацька Н., Щукін В. Особливості дії законодавства Російської імперії по відношенню до євреїв у південноукраїнських землях (кінець XVII – початок XX ст.) / Матеріали п'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми». – Івано-Франківськ, 2016. – С. 30–42.
48. Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса // Короленко В.Г. Собрание сочинений. – М., 1955. –Т. 9. – 642 с.
49. Тихонов А. К. Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 65–74.
50. Тихонов Т. И. Сибирские евреи, их права и нужды // Сибирские вопросы. – 1905. – №1. – С. 278–309.
51. Топоровский Б. Два указа императора Александра I // Еврейская старина. – 1913. – Вып. 3. – С. 408.
52. Трофімук Т. М. Інститут військових кантоністів у структурі російської армії // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів: у 3-х т. – Т. 1. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 115–116.
53. Трофімук-Кирилова Т. Найм «добровольців» як спосіб ухилення єврейських громад від виконання рекрутської повинності // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 25. – С. 135–138.
54. Федьков О., Хоптяр А. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку XX ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип.6. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.530–541.
55. Freeze C. The Litigious Gerusha: Jewish Women and Divorce in Imperial Russia // Nationalities Papers. – 1997. – Vol. 25. – №1. – P. 91–94.

56. Pomeranz W. Justice from Underground: the History of the Advokatura // Russian Review. – 1993. – Vol. 52. – P. 391–400.

Довідкові видання, енциклопедії

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – Киев, 1890. – Ч. 5. – Т. II. – Вып. 1. – 1287 с.
2. Гомельский процесс // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1908–1913. – Т. 4. – С. 187–189.
3. Думашевский, Арнольд Борисович / В. М. Нечаев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1890—1907. – Т. 2. – С. 430–431.
4. Жительство и передвижение евреев по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1910. – Т. 7. – С. 590–599.
5. Кагал в России // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. – Т. 9. – С. 87–94.
6. Казенные еврейские училища // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. – Т. 9. – С. 110–115.
7. Киевская губерния // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. – Т. 9. – С. 510–530.

8. Комитет о евреях // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. – Т. 9. – С. 690 – 691.
9. Коробочный сбор // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1911. – Т. 9. – С. 758–771.
10. Краткая энциклопедия евреев. – М.: Красный пролетарий, 1992. Т.6. – 940 с.
11. Податное обложение // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1912. – Т. 12. – С. 637–640.
12. Преступность // Краткая энциклопедия евреев. – М.: Красный пролетарий, 1992. Т.6. – С. 765–768.
13. Просвещение // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Издание Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1912. – Т. 13. – С. 30–62.
14. Россия. Демография еврейского населения Российской империи (1772–1917) // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1997. – Т. 7. – 1046 с.
15. Систематический сборник законов о евреях, составленный Л.М. Роговиным. – СПб., 1913. – 487 с.

Дисертації

1. Абакумова Е. В. Правовое положение евреев в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01:

- теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. – М., 2014. – 137 с.
2. Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав, 2021. – 600 с.
  3. Гавриленков А. Ф. Политика государственной власти Российской империи в отношении Православной церкви, инославных конфессий и авраамических (нехристианских) вероисповеданий в 1721–1917 гг.; сущность, принципы, эволюция: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 07.00.02. – М., 2010. – 789 с.
  4. Комолятова А. Н. Этноконфессиональная политика Российской империи в отношении еврейского населения XIX – начала XX в.: по материалам Европейского Севера: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Помор. гос. ун-т. – Архангельск, 2009. – 24 с.
  5. Немытина М. В. Суд в России: вторая половина XIX - начало XX вв / Дисс-я на соискание степени д.ю.н.. – М.: Академия управления МВД, 1999. – 403 с.
  6. Романовская Л. Р. Иноверцы в Российской империи: историко-правовое исследование: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01: теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. – М., 2006. – 259 с.
  7. Тихонов А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале

XX в.: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Специальность 07.00.02. – М., 2007. – 497 с.

Кваліфікаційні роботи

8. Гомон Є. О. Єврейське населення смуги осілости в економічних та соціально-культурних процесах кінця XVIII – початку XX ст.: кваліфікаційна робота студентки групи ІІІ-м-13 / Є. О. Гомон ; наук. керівник – канд. істор. наук, доц. В. О. Яшин. – Кривий Ріг, 2018. – 108 с.
9. Мельник І. В. Єврейське населення Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст.: Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. – Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2018. – С. 70.